

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: **«Поняття ролі та статусу в поховальній археології: теорія та імплементація на прикладі поховань скіфського часу»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Іванченко Лілія Максимівна

Науковий керівник: Білинський Олег Олегович, к.і.н., доцент кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська Академія»

Рецензент: Фіалко Олена Євгеніївна, д.і.н., провідний науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

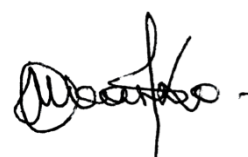
студентки НаУКМА

Я, Іванченко Лілія Максимівна, студентка 4 р.н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: liliia.ivanchenko@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Поняття ролі та статусу в поховальній археології: теорія та імплементація на прикладі поховань скіфського часу» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь- який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи StrikePlagiarism.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: «Поняття ролі та статусу в поховальній археології: теорія та імплементація на прикладі поховань скіфського часу»

Автор: студентка 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія».

Науковий керівник: Білинський О.О.

Захищена: " ____ " _____ 2022 р.

Короткий зміст роботи: Кваліфікаційна робота присвячена висвітленню та порівнянню теоретичних поглядів і дослідницьких методів щодо ролі та статусу в похованнях, що з'являлися та розвивалися в межах різних археологічних підходів. Окрім того у дослідженні виокремлені методи, які можуть бути продуктивними при аналізі скіфських поховальних пам'яток. Методи апробовуються на прикладі могильника скіфського часу Вовчанське І.

Джерельною базою роботи стали праці чільних процесуальних та постпроцесуальних археологів, а також дослідження, що аналізували роль та статус у суспільстві скіфського часу. Історіографічною базою роботи є праці, що досліджували археологічну теорію загалом. Окрім того для практичної частини роботи було залучено публікації, що стосувалися опису археологічного матеріалу з могильнику Вовчанське І.

У роботі було представлено уявленні про роль та статус у парадигмі процесуальних, постпроцесуальних та радянських археологів. Дослідження теоретичних уявлень допомогло не тільки систематизувати підходи до вивчення ролі та статусу у поховальних пам'ятках, але й виокремити контекст та впливи їх створення, що допомагає краще зрозуміти дослідницькі особливості та проблеми цих підходів. Окрім того, завдяки детальному аналізу теоретичних поглядів та методів стало можливим виділити найбільш

продуктивні з них та перенести їх на дослідження археологічного матеріалу з могильника Вовчанське I.

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. Підходи до соціальних реконструкцій в археології.....	5
1.1. Поява поняття соціального статусу.....	5
1.2. Від поховань як «відображення життя» до «ідеалізованого уявлення у вічності».....	13
1.3. Поняття ролі та статусу в постпроцесуальній археології.....	21
Розділ 2. «Скіфський погляд».....	30
2.1. Перші спроби соціальних реконструкцій суспільства скіфського часу.....	30
2.2. Марксизм та соціальний статус.....	34
2.3. Сучасні дослідження ролі та статусу у суспільстві скіфського часу. ...	41
Розділ 3. Роль та статус у могильнику Вовчанське.....	47
3.1. Загальна характеристика могильника Вовчанське I.	47
3.2. Визначення ролі та статусу у похованнях.	49
Висновки.....	56
Список використаної літератури та джерел.	59
Додатки.....	67

Вступ

Питання щодо ролі та статусу в археології підіймалися вже з кінця ХІХ століття, отже за цей час було створено достатньо великий масив робіт, що були присвячені дослідженню цих понять. Разом з тим, теорія археології в Україні розвинена достатньо поверхово. Дослідники багато в чому спираються на радянські розробки, присвячені теоретичним аспектам археологічного дослідження, що зумовлює достатньо однобоке трактування цих понять. Відповідно, детальніший розгляд різних напрямків теорії археології дозволяє отримати не тільки більш точне уявлення про розвиток археологічної думки загалом, але й отримати додаткові методи, що можливо імплементувати для більшого розуміння досліджуваних спільнот, в тому числі суспільства скіфського часу.

У цій роботі поняття ролі та статусу будуть розглянуті не лише у працях радянських археологів через українську призму, але й з боку загальносвітової археологічної перспективи. Завдяки цьому, вдається наочно виділити слабкі та сильні сторони скіфської археології. Після цього стає можливим використати найбільш вдалі підходи української та світової археології для аналізу скіфських поховальних пам'яток. Такий підхід раніше не застосовувався до скіфських могильників, що й визначає **актуальність** роботи. Наукова та практична цінність роботи полягає в оригінальності дослідницького підходу до теми інтерпретації ролі та статусу у скіфських похованнях, та може слугувати путівником теоретичних підходів для інших дослідників під час аналізу могильників скіфського часу.

Об'єктом дослідження виступає роль та статус у скіфському суспільстві.

Предметом є дослідження, у яких підіймається питання ролі та статусу в археології і матеріали могильника скіфського часу біля села Вовчанське І.

Метою роботи є дослідити основні теоретичні перспективи та методи аналізу ролі та статусу в археології та імплементувати найбільш продуктивні

підходи на прикладі могильника Вовчанське I. Досягнення цієї мети передбачає виконання наступних завдань:

- Проаналізувати теоретичні перспективи та методи, якими послуговуються задля дослідження понять ролі та статусу в процесуальній та постпроцесуальній археології
- Дослідити уявлення про роль та статус у працях, присвячених суспільству скіфського часу.
- Виокремити та використати найбільш продуктивні підходи для аналізу ролі та статусу у могильнику Вовчанське I.

Для виконання цих завдань було обрано відповідні **джерельну та історіографічну бази**. Джерелами, що було використано для втілення перших двох завдань виступають ключові праці археологів, що працювали над теоретизацією уявлень про соціальний статус та роль в археології або досліджували як ці поняття було репрезентовано у суспільстві скіфського часу.

Це зокрема роботи Артура Сакса, Льюїса Бінфорда, Лінн Гольштейн, Джеймса Брауна, Ієна Ходдера, Майкла Паркер Пірсона, Крістофера Тіллі, Майкла Шанкса, Олександра Лаппо-Данілевського, Михайла Ростовцева, Олени Бунятян, Анатолія Хазанова, Юрія Болтрика, Олени Фіалко, Сергія Поліна. Детальний огляд цих праць запропоновано у першому та другому розділах цієї роботи. Джерелом для виконання третього завдання є опублікований Анатолієм Кубишевим та Сергієм Поліном опис могильнику Вовчанське I.

Історіографічною базою роботи виступають праці, що досліджували питання теорії археології, зокрема праця «The History of Archaeological Thought» Брюса Трігера, «Archeology: theories, methods, and practice» Коліна Ренфрю та Пауля Бана, «Handbook of Archaeological Theories» написаний групою авторів під редакцією Олександра Бентлі. Разом з тим важливим видається зазначити, що за наявності досліджень, що стосуються теорії

археології, немає жодної праці що б аналізувала окремі аспекти археологічної теорії, в тому числі те, як формувалися уявлення про поняття ролі та статусу.

Окрім того були залучені дослідження, які досліджували поховальні пам'ятки чи окремі аспекти поховального обряду, що дозволило помістити могильник Вовчанське I у контекст інших пам'яток скіфського часу. Це зокрема статті Олени Фіалко, Людмили Клочко тощо.

Методологічна база дослідження сформована на контекстному, якісному та порівняльному аналізі, а також біографічному підході стосовно історіографічних праць. При аналізі могильника Вовчанське I використовується метод індукції.

Хронологічні межі роботи є подвійними. З одного боку вони охоплюють кінець XIX – початок XXI століття та відповідають часу появи та розповсюдження окремих теоретичних поглядів стосовно ролі та статусу в археологічних дослідженнях, з іншого боку – окреслюються IV століттям до н.е., тобто часом зведення могильнику Вовчанське I.

Географічні межі роботи диктуються предметом дослідження. Окреслити точні територіальні межі для розповсюдження теоретичних поглядів не видається можливим, позаяк місця виникнення, розвитку, публікації та поширення певних уявлень часто різняться та охоплюють великий географічний простір. Втім, перевірку підходів зроблено на основі могильнику Вовчанське I, що розташовується на Причорноморській низовині у Північному Причорномор'ї (поблизу села Вовчанське у Мелітопольському районі Запорізької області).

Структура роботи зумовлена її метою та завданнями. Праця складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

Розділ 1. Підходи до соціальних реконструкцій в археології

У цьому розділі розглядаються основні підходи до соціальних реконструкцій у процесуальній та постпроцесуальній археології; досліджується на чому базувалися та як змінювалися уявлення дослідників про роль та статус всередині суспільств; аналізується різниця між підходами.

1.1. Поява поняття соціального статусу

Хоча увага археологів до поховальних пам'яток прослідковувалася завжди, до ХХ століття поховання радше сприймалися як маркери приналежності до певної культури або етносу та досліджувалися задля розуміння культурних впливів. Основна увага приділялася поховальному інвентарю, що дозволяв відслідковувати взаємодії між різними культурами, а не самому похованню як цілісному ансамблю¹. В той самий час, поховальний обряд сприймався через призму релігійних вірувань, його не інтерпретували як відображення певних соціальних практик та колективного досвіду.

В середині ХХ століття, разом із приходом молодшого покоління американських археологів, які пізніше будуть відомі як процесуалісти або «Нові археологи», з'являється ще одна перспектива дослідження поховальних пам'яток. У 1971 році виходить 25-тий випуск журналу «Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices», під редакцією Джеймса Брауна. У ньому були викладені результати симпозіуму, що відбувся в Пітсбурзі на п'ять років раніше, у травні 1966². З цього видання особливо відомими стають дві статті – «Mortuary Practices: Their Study and Their Potential» Льюїса Бінфорда та «Social Dimensions of Mortuary Practices in a Mesolithic population from Wadi Halfa, Sudan» Артура Сакса. Важливим видається зазначити, що погляди Артура Сакса на соціальні виміри поховальних практик продовжували розвиватися після симпозіуму та були викладені ним спочатку під час виступів

¹ Stratton S. Burial and Identity in the Late Neolithic and Copper Age of South-East Europe: diss... PhD / Cardiff University. Cardiff, 2017. P. 23.

² Brown J. A. Introduction. *Memoirs of the Society for American Archaeology*. 1971. №25. P.1.

на інших конференціях, зокрема на щорічній зустрічі Товариства американських археологів у 1968 році та через два роки лягли в основу його дисертації. В результаті, саме дисертація Артура Сакса стала основною працею дослідника, на яку посилаються в контексті вивчення поховальних пам'яток³. До теоретичних поглядів Артура Сакса та Льюїса Бінфорда щодо поховального практик, пізніше неодноразово будуть повертатися як до гіпотези Бінфорда-Сакса, хоча дослідники і не мали робіт, написаних у співпраці. Іноді цю гіпотезу називають також гіпотезою Сакса-Гольдштейн, через те, що Лінн Гольдштейн активно використовувала та допрацьовувала погляди Артура Сакса⁴.

Революційність робіт Артура Сакса та Льюїса Бінфорда полягала в тому, що вони вперше чітко описали фактори, від яких може залежати поховальний обряд, не пояснюючи їх культурною дифузією або абстрактною зміною вірувань. Для них поховання були об'єктивним відображенням минулого, яке можна кількісно дослідити і завдяки цьому виявити соціальну структуру суспільства. Вони переносять фокус на суспільний вимір, шукаючи вплив на варіативність поховального обряду у соціальному становищі небіжчиків та складності суспільної організації спільноти. Основними чинниками, які можуть впливати на поховальний обряд відтак стають стать, вік, причина та місце смерті, соціальний статус та соціальна приналежність (наприклад, приналежність до певного клану)⁵. Це можна дослідити через аналіз розміру, місця розташування та матеріального наповнення поховання. Відтак, чим більше було витрачено людського ресурсу (часу, енергії, сил) на побудову поховання, тим більший статус мав похований небіжчик. Те саме стосується більш «дорогого» у матеріальному еквіваленті інвентарю. На думку процесуалістів, поховальний обряд також залежав від суспільного устрою.

³ Saxe A.A. Social dimensions of mortuary practices: diss... Phd / University of Michigan. Michigan, 1970. 240p.

⁴ Зокрема див. Goldstein L. One-dimensional archaeology and multi-dimensional people: spatial organisation and mortuary analysis. *The archaeology of death*. Cambridge, 1981. P. 53-69.

⁵ Binford L. R. Mortuary Practices: Their Study and Their Potencial. *Memoirs of the Society for American Archaeology*. 1971. №25. P. 14.

Відтак, чим суспільний устрій простіший, тим більшу роль відіграють «природні» характеристики небіжчика – стать та вік, однак з ускладненням суспільного ладу на передній план виходять соціальний статус та приналежність особи⁶.

Однак, важливо зазначити, що Льюїс Бінфорд створював свою концепцію на основі етнологічних даних, які давали можливість прослідкувати причину та місце смерті небіжчика, втім використовуючи археологічний матеріал, це зробити достатньо важко. Хоча для деяких археологічних суспільств відомим є таке явище як кенотафи – поховання, які не містять людських кісток, що можна інтерпретувати як символічні поховання для тих, хто «не повернувся», в контексті скіфського суспільства, ми не можемо із впевненістю казати про побутування такої практики⁷. В свою чергу, причину смерті іноді вдається визначити за наявності яскравих палеопатологій або тілесних ушкоджень, проте таких випадків недостатньо для того аби виділити як саме різні причини смерті могли впливати на поховальний обряд.

Окремо варто зазначити, що «послідовники» процесуальної археології, хоча і фокусуються на соціальному статусі похованих, розглядають його здебільшого в дихотомії між егалітарними та ієрархічними суспільствами. Для них набагато важливішим видається виділити процес формування еліт та те як це можна побачити завдяки археологічним даним, аніж дослідити саму градацію та множинність соціальних статусів. Окрім того, в центрі дослідження перш за все стоять члени спільноти з найвищим статусом, які й формують ієрархічне суспільство. І Льюїс Бінфорд, і Артур Сакс перш за все шукають способи для виділення поховань спадкової еліти із загальної кількості всіх інших.

⁶ Там само. С. 18.

⁷ Ромашко О.В. Функціональне призначення металевих казанів у побуті й культовій практиці скіфських племен. Гуманітарний журнал. 2015. №1-2. С. 109.

Одним з факторів виділення спадкової еліти зокрема стає ексклюзивне розташування деяких поховань, що зазвичай знаходилися біля місць важливих, але обмежених ресурсів (наприклад соляні шахти для Галльштатту)⁸. У 1976 році, в своїй дисертації, Лінн Гольдшейн намагається зрозуміти чи справді цей фактор можна однаково застосовувати до всіх суспільств задля визначення їх соціальної структури. Пізніше, вона продовжує розвивати свої погляди у статті «One-dimensional archaeology and multi-dimensional people: spatial organisation and mortuary analysis». Проаналізувавши 30 різних суспільств, вона доходить дуже важливого висновку про те, що кожне суспільство, незважаючи на те, що воно може знаходитися в однакових економічних та природних умовах, не буде ритуалізувати аспекти своєї організації однаково⁹. Це уточнення вперше показало одну з вад процесуального підходу, на яку пізніше будуть часто вказувати постпроцесуалісти – генералізація та створення універсальної системи, яка виключає з поля зору суб'єктивні риси поховального обряду, занадто формалізуючи його.

Однак огляд підходів процесуальних археологів залишається неповним без розгляду постаті Джеймса Брауна. Навчаючись в університеті Чикаго з 1950 по 1965, він майже напевне був серед учнів Льюїса Бінфорда, що викладав в цьому університеті з 1960 по 1965 рік¹⁰. Це пояснює його участь разом із Льюїсом Бінфордом у симпозіумі 1966 року та рецензування згаданого вище номеру журналу. Цікавим, однак, видається те, що перші роботи Джеймса Брауна, зокрема його стаття «The Dimensions of Status in the Burials at Spiro», опублікована у рецензованій ним збірці, набагато більше базуються на методі формального аналізу, який в тому числі використовував

⁸ Saxe A.A. Social dimensions of mortuary practices. – P. 119.

⁹ Goldstein L. One-dimensional archaeology and multi-dimensional people: spatial organisation and mortuary analysis. – P. 61.

¹⁰ Trigger B. G. A History of Archaeological Thought. Cambridge, 2006. P. 393; Nacional Academy of Sciences. James A. Brown. URL: <https://www.nasonline.org/member-directory/members/20030251.html> (дата звернення: 22.10.2023).

Артур Сакс та поглядах французького археолога Жана-Клода Гардена¹¹. Хоча основною темою досліджень Джеймса Брауна не були поховальні практики, пізніше він публікує декілька статей, що базуються на теорії Бінфорда-Сакса. У 1981 році Джеймс Браун пише розділ, що був частиною дослідження «The archaeology of death», в якому розглядає одну з центральних проблем, на яку звертає увагу Льюїс Бінфорд – як соціальна організація спільноти та статус в ній впливають на поховальний обряд. Джеймс Браун переносить теоретичний підхід Льюїса Бінфорда на три поховальні пам'ятки корінного населення Середнього Заходу Америки та намагається прослідкувати як погляди Льюїса Бінфорда працюють при аналізі археологічного матеріалу¹². Пізніше таке перенесення поглядів Бінфорда-Сакса та їхнє застосування до досліджуваних археологічних пам'яток стає достатньо розповсюдженим явищем¹³.

Однак найбільш важливим є те, що Джеймс Браун відмовляється від методу формального аналізу, яким він активно користувався до цього, звертаючи увагу на те, що цей метод не підходить для практичної інтерпретації археологічних даних¹⁴. Це може бути пов'язано з тим, що Жан-Клод Гарден, на якого він взурувався до того, не бачив поворотної точки в поглядах процесуалістів, що створювало розбіжність між ним та Джеймсом Брауном, який, судячи з усього, активно переймав підходи теорії Бінфорда-Сакса¹⁵.

У 1990-их характерними стають дискусії між новими археологами та їхніми опонентами – критичними археологами стосовно теоретичної та

¹¹ Brown J.A. The Dimensions of Status in the Burials at Spiro. *Memoirs of the Society for American Archaeology*. 1971. №25. P. 92-112; Gardin J.C. On a possible interpretation of compotencial analysis in archaeology. *American Anthropologist*. 1965. №67. P. 9-22.

¹² Brown J.A. The Search for Rank in Prehistoric Burials. *The archaeology of death*. Cambridge, 1981. P. 25-37.

¹³ Зокрема див.: Holz B.A. A Recent Application of the Saxe-Binford Hypothesis in Establishing Social Persona: diss... PhD / University of Nevada. Las Vegas, 1996. 87p.; Rosenswig R. M., Briggs M. L., Masson M. A. Burying the Dead during the Maya Postclassic period: Saxe, Binford and Goldstein's continued relevance to mortuary analysis. *Journal of Anthropological Archaeology*. 2020. №58. P. 110-147; Chapman, J. 1983. Meaning and illusion in the study of burial in Balkan prehistory. *Ancient Bulgaria: papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria*. Nottingham, 1983. P. 1–41.

¹⁴ Там само. С. 30.

¹⁵ Trigger B. G. A History of Archaeological Thought. – P. 429.

інтерпретаційної складової археологічних досліджень. Відтак, важливим стає пошук сильних сторін підходів процесуалістів, що активно критикувалися постпроцесуалістами. Ці дискусії лягли в основу розділу Джеймса Брауна «On mortuary analysis — with special reference to the Saxe-Binford research program», який він пише у 1995 році для збірки «Regional Approaches to Mortuary Analysis»¹⁶. В цій роботі він ще раз повертається до гіпотези Бінфорда-Сакса, на цей раз для того аби вказати на сильні сторони цієї теоретичної концепції.

Постать Джеймса Брауна та його наукова діяльність є характерними для постання процесуальної археології загалом та розвитку поглядів на роль та статус зокрема. Його захист поглядів Бінфорда-Сакса розкриває особливості контактів між процесуальними археологами, де погляди залишаються відносно стабільними, а авторитетність достатньо сильною, щоб в умовах змін у науковому середовищі продовжувати відстоювання процесуальних теоретичних засад.

Розглянувши постаті чільних археологів середини ХХ століття, варто також зупинитися на тому, що впливало на становлення їхніх поглядів, особливо на етнології та соціології, що виступали основними джерелами інтелектуального трансферу.

Хоча процесуалісти здебільшого не проводили етнологічних досліджень самостійно, вони дуже часто посилялися на етнологічні праці інших дослідників та використовували їх задля підтвердження своїх поглядів. На те як етнологічні дані доповнювали та пояснювали позиції археологів кінця ХХ століття звертає увагу Брюс Тріггер¹⁷. Популярність використання етнології зокрема була пов'язана з найважливішим постулатом Нової археології – «Археологія – це антропологія або ніщо», який був виражений у праці Гордона

¹⁶ Brown J. A. On mortuary analysis —with special reference to the Saxe-Binford research program. *Regional Approaches to Mortuary Analysis*, 1995. P. 3-26.

¹⁷ Trigger B. G. A History of Archaeological Thought. – P. 399-401.

Віллі та Філіпа Філіпса¹⁸. Ця позиція цілком відповідала поглядам у гуманітарних науках загалом, де починаючи з кінця 1950-тих поширювався тенденція до повернення фокусу на вивчення людини у всіх її життєвих проявах¹⁹.

Не заперечуючи великого впливу етнології на археологію та можливої продуктивності цієї взаємодії, мною було вирішено не використовувати етнологічні дослідження задля вивчення статусу та ролі у скіфському суспільстві. Перш за все це пов'язано з тим, що етнологічні дані для індо-іранських кочових суспільств відсутні, а устрій тюркомовних кочовиків початково відрізнявся від індо-іранських. Відповідно, вірогідною стає екстраполяція звичаїв одного суспільства на інше, якому ці звичаї не були притаманні. Окрім того, важливою є проблема повного розуміння знакової та обрядової системи будь-якого суспільства, окрім власного. На складність такої інтерпретації зокрема вказував ще Кліффорд Гірц у своїй роботі «Інтерпретація культур»²⁰. Використання етнографічних спостережень буде можливим у майбутньому, проте відмова від них зараз є свідомим вибором.

На погляди дослідників, описаних вище, впливали також праці соціологів кінця XIX – початку XX століття, перш за все Еміля Дюркгайма, Арнольда ван Геннепа та Роберта Герца. До огляду їхніх поглядів щодо поховальних практик зокрема звертається сам Льюїс Бінфорд²¹. Окрім того, базуючись на поглядах антропологів та соціологів XX століття Льюїс Бінфорд вводить у археологічний простір поняття соціальної персони (*social persona*)²².

¹⁸ Willey G. and Phillips P. *Method and Theory in American Archeology*. Chicago, 1958. P. 2. У цьому контексті потрібно зазначити, що на увазі мається саме культурна антропологія.

¹⁹ Важливою є ремарка про те, що на нашу думку археологія не є класично соціальною наукою, а радше стоїть на перетині між природничими та соціальними науками, оскільки не зважаючи на те, що головним об'єктом вивчення є людина, велика кількість методів, якими послуговується археологія є цілком природничими.

²⁰ Гірц К. *Інтерпретація культур: вибрані есе* / пер. з англ. Н. Комарова. Київ, 1993. С. 17.

²¹ Binford L. R. *Mortuary Practices: Their Study and Their Potencial*. - P. 7-8.

²² Про концепцію соціальної персони в соціології та антропології зокрема див. Salamone F. A. *Persona, Identity, and Ethnicity*. *Anthropos*. № Н.3 / 4. P. 475-490; Radcliffe-Brown, A. R. *The Andaman Islanders*. Cambridge, 1922. P. 285; Goffman E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh, 1965. P.152-160.

Він дотримується та розвиває бачення Варда Гудінафа і під поняттям соціальної персони перш за все має на увазі сукупність соціальних ідентичностей особистості, які вона отримувала протягом свого життя і які можуть впливати на те як до неї ставляться під час і після поховання²³.

Цікавим є також те, що процесуалісти протиставляли нове покоління соціологів (в тому числі Роберта Герца як одного з учнів Еміля Дюркгайма) старому поколінню соціальних антропологів – Джеймсу Фрейзеру та Едварду Тайлору, так само як протиставляли свої погляди баченню культурних археологів²⁴.

Підсумовуючи, варто зазначити, що уявлення про зв'язок між статусом, соціальною організацією суспільства та поховальним обрядом вперше з'являються в роботах Льюїса Бінфорда, Артура Сакса та їхніх послідовників. Гіпотеза Бінфорда-Сакса, яку також називають гіпотезою Сакса-Гольдштейн, досі залишається однією з центральних при дослідженні соціальної структури суспільства за поховальними пам'ятками, хоча теоретичні погляди, на основі яких вона ґрунтується, зазнають критики. Відтак, в основі теоретичних поглядів процесуалістів щодо соціальних реконструкцій перш за все лежить ідея про взаємодію між статусом, соціальною організацією суспільства і поховальним обрядом, а зміни у поховальних практиках пояснюються змінами в соціальній організації суспільства, в тому числі процесом переходу від егалітаризму до ієрархічності. На розвиток уявлень про соціальні реконструкції в археології також вплинули роботи соціологів кінця XIX – початку XX століття, зокрема Еміля Дюркгайма, Арнольда ван Геннепа та Роберта Герца. Окрім того, для перевірки теоретичних поглядів, активно використовувалися праці етнологів.

²³ Binford L. R. Mortuary Practices: Their Study and Their Potential. – P. 17.

²⁴ Там само. С. 7.

1.2. Від поховань як «відображення життя» до «ідеалізованого уявлення у вічності»

На відміну від ранніх процесуалістів, що базували свої погляди на власних пошуках, окремих від домінуючої на той час культурно-історичної археології, ранні постпроцесуалісти, у своїй більшості, початково належали до Нової археології, зокрема Ієн Ходдер, який традиційно вважається засновником і основним теоретиком постпроцесуальної археології, свої перші роботи писав під керівництвом процесуаліста Девіда Кларка²⁵. Саме Девід Кларк був редактором його першої монографії «Spatial Analysis in Archaeology», що вийшла друком у 1976 році в співавторстві з фахівцем зі статистики Клайвом Ортоном²⁶. Ця робота зосереджувалася на просторовому та кількісному аналізі систем заселення. Причому такі аналітичні методи, використані при дослідженні пам'яток, були обрані через те, що при суто кількісному аналізі з одного боку можна було виокремити закономірності, а з іншого дійти до *об'єктивних* висновків²⁷. Тематика, методи, вибір співавторів та наратив, довкола яких ґрунтується монографія, показують, що це дослідження було процесуальним за своєю суттю.

Вже через декілька років Ієн Ходдер виступає основним критиком підходів, якими сам послуговувався. Ця зміна стає важливим моментом для розуміння дуальності спільноти процесуалістів загалом. Частина дослідників, взоруючись на нові методи та теоретичну перспективу, запропоновані Льюїсом Бінфордом та Артуром Саксом переймають їхні теоретичні засади. Пізніше, вони або корегують їх, не відмовляючись при цьому від основних тез, або переносять їх на свій фактичний матеріал, послуговуючись ними як методом. Разом з тим, переймання цих поглядів, уявлень та методу формує спільноту, що згодом виступає захисниками підходу перед все більшою критикою з боку археологів, не включених в цю спільність. Найбільш сталими

²⁵ Trigger B. G. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge, 2006. – P. 450.

²⁶ Read D. *Archaeology: Spatial Analysis in Archaeology*. Ian Hodder and Clive Orton. *American Anthropologist*. 1977. №79. P. 957.

²⁷ Hodder I., Orton C. *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge, 1976. P. 242.

погляди залишаються у тих, хто мав з Льюїсом Бінфордом та/або Артуром Саксом особисту мережу контактів. Фактично, чим слабшою є мережа контактів, тим більшою стає можливість зміни поглядів на користь нових концептів. Відповідно, оскільки британські процесуалісти, особливо молодшого покоління, були менш включеними у спільноту нових археологів ніж їхні американські колеги, це зумовило більшу гнучкість у питаннях теорії. Поза тим, некоректним буде вважати, що ранні британські постпроцесуалісти були повністю відірвані від спільноти нових археологів. Вони все ще оперували однаковими поняттями, теоретичною базою та методами, брали участь у спільних конференціях, публікувалися в одних виданнях тощо.

Окрім того, варто зазначити про ще одну подію, яка допоможе глибше зрозуміти розрив Ієна Ходдера, а разом з ним і молодшого покоління кембриджських археологів із процесуалізмом. У 1976 році у віці 38 років передчасно помирає наставник Ієна Ходдера – Девід Кларк²⁸. Як Ієн Ходдер пізніше зазначає в одному із інтерв'ю, у час його бакалаврського навчання в Інституті археології (зараз – частина Університетського коледжу Лондона), монографія «Analytical Archaeology» Девіда Кларка (1968) справила на нього дуже велике враження²⁹. Пізніше, він залишається з ним у тісному контакті, хоча вже на той час активно артикулює невдоволення занадто великою традиційністю уявлень у Кембриджі та все більшу розбіжність у поглядах із процесуалістами стосовно інституційних та соціальних питань³⁰. Важливим є те, що активні кроки у бік нової перспективи Ієн Ходдер розпочинає саме після смерті Девіда Кларка.

Розробка нової теоретичної перспективи достатньо сильно розтягується у часі. Протягом навчального року 1979-1980 у Кембриджському університеті відбувається серія семінарів, на яких розвиваються ідеї, викладені спочатку на

²⁸ Hammond N. David Clarke: a biographical sketch. *Analytical archaeologist: collected papers of David L. Clarke*. 1979. P. 10.

²⁹ Karlsson H., Olsen B. 40 Years of Theoretical Engagement: A Conversation with Ian Hodder. *Norwegian Archaeological Review*, 2008. №41. P. 27.

³⁰ Там само. С. 30; Інтерв'ю з Ієном Ходдером. URL: <https://blogs.getty.edu/iris/podcast-the-changing-field-of-archaeology-with-ian-hodder/> (дата звернення 18.03.2024).

конференції «Symbolism and Structuralism in Archaeology» у квітні 1980 року, а через два роки у збірнику «Symbolic and Structural Archaeology», надрукованому у виданні того самого Кембриджського університету³¹. Ця збірка надалі буде трактуватися багатьма дослідниками як відправна точка нового напрямку в археології³².

Разом з тим, вона не тільки позначає зародження нового теоретичного напрямку, але й розпочинає раунд дискусій з процесуалістами. Сам Ієн Ходдер у передмові зазначає, що на семінари запрошувалися зовнішні дослідники з інших британських та закордонних осередків, що найчастіше ставали у різку опозицію до поглядів приймаючої сторони. Окрім того, ці перепалки були достатньо агресивними, через впевненість кембриджців у тому, що вони роблять щось нове та цінне – у них вже було чітке уявлення про те, що не так з існуючими підходами³³. Це наводить на два важливих моменти: по-перше, витворюється нова закрита спільнота, яка протиставляється дослідникам з-зовні; по-друге, постпроцесуалізм з самого початку ґрунтувався на критиці Нової археології.

В той самий проміжок часу, в польові сезони 1980 та 1981 років Ієн Ходдер їде у Кенію, де продовжує розпочаті у 1974-1976 етноархеологічні дослідження, що виливаються у його монографію «Symbols in Action», видану у 1982 році³⁴. Ця праця, є дуже важливою через поєднання типового для процесуалістів методу етнографічних досліджень і нової теоретичної перспективи, що розставила зовсім інші акценти під час збирання та опрацювання даних. Ієн Ходдер переносить фокус з впливу навколишнього середовища як одного з вирішальних чинників функціонування спільноти (технології, розмір суспільства, особливості соціальної регламентації

³¹ *Symbolic and Structural Archaeology*. ed. Hodder I. Cambridge, 1982. 188 p.

³² Наприклад див. Trigger B. G. A History of Archaeological Thought. P. 450. Hodder I., Leone M., Bernbeck R., et al. Revolution Fulfilled? Symbolic and Structural Archaeology, a Generation On. *Cambridge Archaeological Journal*. 2007. №17. P. 199-228.

³³ *Symbolic and Structural Archaeology*. P. VII.

³⁴ Hodder I. *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge, 1982. 256 p.

визначаються довкіллям) на ідеї та погляди, що були сформульовані спільнотою, а також на взаємність цього впливу (соціум конструює ідеї, але і вони певним чином впливають на соціум)³⁵.

Пізніше дослідник повертається в Кенію ще раз – у 1982-1983 роках. Цікавим є те, що в період свого перебування на пам'ятці, він тісно спілкується з Франсуазою Гівернель, археологинею, що пізніше побудує кар'єру у психоаналізі³⁶. У цьому контексті важливою є стаття Франсуази Гівернель, що виходить друком у 1983 році: на базі Нгенину (археологічної пам'ятки, на якій відбувалися роботи) вона розглядає як археологічні дані можуть поєднуватись з етнографічними дослідженнями³⁷. Поза явним впливом Ієна Ходдера на описане у цій праці, цікавим також є той факт, що в ній вона покликається не тільки на роботи Ієна Ходдера, але і на роботи Льюїса Бінфорда, причому не протиставляючи їх між собою, а використовуючи як їх як такі, що доповнюють одне одного. Це свідчить про те, що в уявленнях інших дослідників, на початковому етапі розвитку постпроцесуалізму, не було чіткого межкування між Новою та критичною археологіями, хоча вже через декілька років до чіткого розподілу цих двох підходів будуть неодноразово звертатись під час дискусій.

Окрім того, в результаті співпраці, у них виходить декілька спільних статей (у 1982 та 1984 роках), причому жодна з них не віддзеркалює зміни поглядів Ієна Ходдера, обидві є суто процесуальними³⁸. Припускаємо, що написання цих статей припало ще на першу поїздку Ієна Ходдера у Кенію, тобто на той самий період, коли було видано монографію «*Spatial Analysis in Archaeology*». Це припущення обґрунтовується тим фактом, що раптово

³⁵ Там само. С. 15.

³⁶ Françoise Hivernel. URL: <https://www.karnacbooks.com/Author.asp?AID=15315> (дата звернення 19.03.2024).

³⁷ Hivernel F. Archaeology excavation and ethnoarchaeology interpretation: A case study in Kenya. *Archaeological Review from Cambridge*. 1983. №2. P. 27-36.

³⁸ Див: Hivernel F., Hodder I. The lithic industry in the Iron Age and Roman settlement at Wendens Ambo, *Essex*, 1982. 66p.; Hivernel F., Hodder I. Analysis of artifact distribution at Ngenyn (Kenya): Depositional and postdepositional effects. *Intrasite Spatial Analysis in Archaeology*, 1984. P. 97-115.

повернення до напрацювань процесуалістів після декількох років активної розробки нового бачення паралельно з виданням публікацій, пов'язаних з цими розробками, видається занадто непослідовним. Однак, беручи до уваги специфіку написання монографій, а також роботи з етнографічними джерелами, стає можливим припустити що й основні ідеї та напрацювання монографії «Symbols in Action» так само виникають ще під час першої його поїздки. Це свідчить про те, що період з 1974 до 1979 року стає часом, коли Ієн Ходдер не відмовляючись повністю від своєї минулої перспективи розпочинає пошуки нових, більш релевантних теоретичних засад.

Як зазначалося раніше, вже на початковому етапі ранні постпроцесуалісти мислили себе як спільноту, що протиставлялася Новим археологам. Це протиставлення стає засадничим у побудові поглядів, що вони приймали. Фактично, ми можемо говорити про вибудову власної ідентичності, що базово ґрунтується на співставленні себе з «іншим»³⁹. Категорії «ми-вони» прослідковуються у кожному тексті, опублікованому постпроцесуалістами протягом 1980-тих.

З 1982 року Ієн Ходдер починає вести активні дискусії з представниками Нової археології. Початково він це робить на достатньо безпечних засадах – опублікувавши статтю «Theoretical archaeology: a reactionary view» у «домашній» для нього збірці за матеріалами конференції 1980 року⁴⁰. Пізніше, протягом 1980-тих він неодноразово повертається до критики підходів Нової археології, публікуючись не тільки у британських, але й у американських виданнях. На ці закиди Льюїс Бінфорд відповідає у своїй монографії «Debating Archaeology», що вийшла друком у 1988 році⁴¹. У 1991 році у журналі «Journal of Field Archaeology» Ієн Ходдер пише рецензію на цю працю, наповнену нищівною критикою та сарказмом, зокрема закидаючи Льюїсу Бінфорду

³⁹ Бетлій О., Диса К. Вступ: усе про ідентичність // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. *Дух і літера*, Центр польських та європейських студій НаУКМА, 2009. С. 11–32.

⁴⁰ Hodder I. Theoretical archaeology: a reactionary view. *Symbolic and Structural Archaeology*. P. 1-16.

⁴¹ Binford L.R. *Debating Archaeology*. New York, 1989. 556 p.

бажання пояснити «світ через самого себе» у біблійному ключі⁴². Така агресивність у відповідях процесуалістам зберігається до початку 2000-них, коли починається шлях радше до синтезу підходів аніж до їх різкого протиставлення.

Дуже вдале підсумування наукового поля дискусій викладено у збірці «Handbook of Archaeological Theories». Основною тезою відтак виступало співвідношення між науковістю та гуманітаристикою у дослідженнях, що зокрема проявлялося в порівнянні функціоналізму процесуалістів та структуралізму постпроцесуалістів. Йшлося також про ігнорування новими археологами індивідів та їхньої суб'єктності й системи уявлень, що також мали вплив на формування спільнот у минулому. Відтак поставало питання про неможливість досягнення об'єктивності, яку намагалися отримати процесуалісти завдяки використанню суто наукових «неопозитивістських» підходів⁴³. Окрім цього важливим було те, що процесуалісти бачили в археологічному матеріалі та знахідках пряме відображення суспільного устрою, яке можна було дослідити завдяки виокремленню правильних категорій (стать, вік, соціальний статус тощо). Це критикується постпроцесуалістами, оскільки для них археологічні дані, хоча і пов'язані з суспільством, однак не віддзеркалюють його устрій повністю, а лише окреслюють його. Матеріальні рештки відтак не є об'єктивними самі по собі, на них також впливали уявлення, правила та символізм у минулому, тому задача археолога це не знайти метод, який допоможе у передачі реальності, що закарбована у матеріальних знахідках, а «дешифрувати» їхнє значення, знайти ті впливи, що здійснювалися на них та відокремити їх. Процес інтерпретації стає важливішим за метод, яким послуговуються.

Однак важливо розуміти, що дискусії велися не суто у просторі наукових досліджень та теоретичних і методологічних проблем. Постпроцесуалісти

⁴² Hodder I. Debating Archaeology by Lewis R. Binford. *Journal of Field Archaeology*. 1991. № 3. P. 383.

⁴³ Bentley R, Maschner H, Chippindale C. et al. *Handbook of Archaeological Theories*. Blue Ridge Summit, 2007. P. 33-34.

позиціонували себе дослідниками, що мають бути включеними у вирішення та висвітлення викликів, які поставали перед суспільством. В інтерв'ю виданню «Norwegian Archaeological Review» Ієн Ходдер зокрема згадує про свій політичний активізм в контексті демонстрацій 1968 року. За його словами, він та його однолітки мислили себе як покоління, що може змінити суспільство та наблизити соціальну справедливість⁴⁴. Зростаючи в умовах постколоніального, феміністичного, екологічного та інших дискурсів, спрямованих на демократизацію і позитивні суспільні зміни, у них зароджується ідея про важливість археології як суб'єкта у розв'язанні цих питань⁴⁵. Одним з найбільш радикальних виявів такого залучення є монографія британського постпроцесуаліста Пітера Уко «Academic Freedom and Apartheid: The Story of the World Archaeological Congress» (1987)⁴⁶. Вона присвячена Світовому археологічному конгресу, що пройшов у Британії у 1986 році, організацією якого займався автор. Конгрес проходив у контексті боротьби проти апартеїду в Африці, і хоча початково більшістю комітету було підтримано важливість руху, фактичним наслідком стало виключення з учасників конгресу дослідників, що мали афіліацію пов'язану з південно-африканськими чи намібійськими інституціями. Це було зокрема пов'язано з тиском Міжнародного союзу доісторичних і протоісторичних наук на комітет. У своїй роботі Пітер Уко засуджує небажання старших колег протистояти тиску та говорить про те, що таке рішення було ухвалено базуючись радше на принципах, аніж на фактичній потребі⁴⁷. Таким чином Пітер Уко ще раз підкреслює неможливість процесуалістів до провадження соціальної справедливості.

Окрім впливу на ціннісні та етичні питання, завдяки зверненню уваги на маргінальні до того соціальні групи, постпроцесуалісти розширили

⁴⁴ Karlsson H., Olsen B. 40 Years of Theoretical Engagement: A Conversation with Ian Hodder. – P. 27.

⁴⁵ Там само. С. 30.

⁴⁶ Academics and Apartheid: The Saga of the World Archaeological Congress. *Critique of anthropology*. 1986. №6. P. 110.

⁴⁷ Там само. С. 111.

дослідницьке поле. Якщо для нових археологів важливим було виокремити еліти, то постпроцесуалісти переносили фокус на дітей, жінок, колонізованих тощо⁴⁸. Це виходило з думки, що минуле не могло бути соціально нейтральним, як не може бути і теперішнє, відповідно варто звертати більше уваги як на наратив, який витворюють дослідники, адже він впливає на теперішнє сприйняття, так і на різні прояви соціальної залежності в минулому⁴⁹. Детальніше цю зміну об'єктів вивчення буде проаналізовано у наступному підрозділі.

Підсумовуючи, варто ще раз наголосити на тому, що більшість ранніх постпроцесуалістів вийшла з середовища Нової археології. Відповідно це давало їм змогу стати компетентними критиками підходу. Вони не тільки могли відштовхуватись від теоретичних засад, методів та інструментів, якими самі певний час послуговувались, але й знали про внутрішні проблеми та персональні погляди дослідників. Пізніше це стало дуже важливим фактором, що сприяв дискусіям не тільки у контексті наукових питань, але також у полі суспільному та ціннісному.

Можливість зміни теоретичної перспективи пов'язана з декількома факторами: менш тісною мережею контактів з процесуалістами, смертю одного з чільних нових археологів Девіда Кларка, що пов'язував молодших археологів з процесуалізмом та суспільно-політичним контекстом доби.

Розвиток теоретичних уявлень відбувався протягом достатньо тривалого часу, йому передував період пошуків, протягом якого дослідники продовжували послуговуватись інструментарієм процесуалістів. Однак станом на 1980 рік ранні постпроцесуалісти вже активно протиставляли себе та нових археологів, ідентичність і уявлення нового напрямку витворювалися через протиставлення «ми-вони». Основними темами в науковому полі були дихотомія між об'єктивністю та суб'єктивністю, науковістю та гуманітаристикою, увагою до систем та до індивідів. Поза тим дискусії велися

⁴⁸ Trigger B. G. A History of Archaeological Thought. – P. 447.

⁴⁹ Hodder I. Archaeology in 1984. *Antiquity*. 1984. №222. P. 29.

також у напрямку досягнення соціальної справедливості, публічної репрезентації археології як науки, залучення представників меншин, локальних спільнот та жінок до витворення дискурсу. Це призводить до розширення кола дослідницьких питань, що ставлять перед собою постпроцесуалісти.

1.3. Поняття ролі та статусу в постпроцесуальній археології

Окресливши особливості появи та становлення постпроцесуалізму як напрямку, необхідно детальніше розглянути основне коло питань, які поставали перед дослідниками та проаналізувати особливості методів та теорії, які формувалися внаслідок розширення дослідницького поля та зміщення фокусу з явищ та процесів на індивіда та його досвід.

Перш за все, варто зазначити, що постпроцесуалізм – це парасольковий термін, що включає в себе декілька напрямків, які різняться концептуально, але пов'язані між собою та мають спільні риси і області досліджень⁵⁰. Колін Ренфрю виділяє п'ять основних напрямків постпроцесуалізму: постпозитивістський, феноменологічний, герменевтичний, неомарксистський та практичний (*praxis*). Свій розподіл він ґрунтує не стільки на особливостях теоретичної перспективи, скільки на характеристиці взаємодії постати археолога з минулим, яке він досліджує та з поглядами дослідника на сучасний соціальний контекст. Наприклад постпозитивістський підхід він описує як той, що розглядає сучасну науку як частину системи домінування над індивідом⁵¹. До того ж, завдяки акцентуванню соціального у теперішньому, постпроцесуалізм зумовив можливість появи постколоніальної, гендерної та публічної археології. У цій роботі для розгляду було обрано класичні праці постпроцесуалістів, в яких найбільша увага приділяється виокремленню ролі та статусу у похованнях, позаяк не дивлячись на множинність напрямків та особливості кожного з них, основні постулати залишаються достатньо

⁵⁰ Patterson T. History and the Post-Processual Archaeologies. *Man*. 1989. №24. P. 555.

⁵¹ Renfrew C., Bahn P. *Archeology: theories, methods, and practice*. London, 2016. P. 38.

уніфікованими та прослідковуються у роботах, написаних у часи формування цієї теоретичної парадигми.

Ключовою постаттю у цьому контексті відтак виступає Майкл Паркер Пірсон, що спеціалізується на дослідженні поховальних пам'яток. Окрім відомої монографії «*The Archaeology of Death and Burial*» (1999), важливою є його праця «*Mortuary practices, society and ideology: an ethnoarchaeological study*» (1982)⁵². Основою його теоретичної перспективи є уявлення про те, що саме влада (power) є базою для формування соціальних відносин. Відповідно, соціальні відносини у суспільстві базуються на домінуванні та впливі, які формують соціальні практики. Ці практики в свою чергу впливають на явні чи неявні правила поведінки та структурну організацію спільноти.

Майкл Паркер Пірсон так само як і Ієн Ходдер говорить про те, що поховання не можуть прямо репрезентувати соціальну структуру суспільства. Однак аргументує це інакше, підкреслюючи що суспільство не складається з множинності соціальних ролей, як про це пишуть процесуалісти, а визначається змінними соціальними практиками та впливом різних груп, наділених владою. Майкл Паркер Пірсон вводить до аналізу поховань ще одну категорію – ідеологію, що покликана легітимувати систему домінації у спільноті⁵³. Для визначення поняття «ідеологія» Майкл Паркер Пірсон використовує означення Пауля Герста – британського соціолога, що визначає ідеологію як уявне ставлення людей до умов свого існування, під час сприйняття та пояснення яких, створюються концепції, що артикулюються завдяки вербальній та невербальній комунікації⁵⁴. Такою невербальною комунікацією стає ритуал та його матеріальні рештки, що відтак не є об'єктивним відображенням реальності та умов існування суспільства, а репрезентацією соціальних практик і правил, на які впливає ідеологія.

⁵² Pearson M. *Mortuary Practices, Society and Ideology: an Ethnoarchaeological study*. *Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge, 1982. Pp. 99-114., Pearson M. *The Archaeology of Death and Burial*. Stroud, 1999. 250p.

⁵³ Pearson M. *Mortuary Practices, Society and Ideology: an Ethnoarchaeological study*. – P. 100.

⁵⁴ Hirst P. *Problems and Advances in the Theory of Ideology*. // Hirst P. *On Law and Ideology*. Language, Discourse, Society. London, 1979. P. 23.

Відповідно, поховання не віддзеркалюють соціальну ієрархію в цілому, вони лише розкривають ролі у конкретному інституалізованому ритуалі – похованні небіжчика. Важливим стає розуміння чому у похованнях виділяють та повторюють певні образи, що репрезентують окремі соціальні групи.

Для розкриття та підтвердження своєї теоретичної перспективи Майкл Паркер Пірсон аналізує поховання 270 небіжчиків, померлих у 1977 році в Кембриджі та навколо нього. Така вибірка була обрана через можливість дослідження зв'язків між фактичним статусом людини під час життя та його репрезентації після її смерті⁵⁵. Він показує, що не було кореляції між вартістю власності померлого та витратами на поховання. Найбільш дорогими були похорони ромів, представників найнижчого соціального класу у Британії. Відповідно, поховання не репрезентують фактичний статус померлого, а відображають бажання соціальної групи ритуалізувати небіжчика певним вигідним для них чином⁵⁶. Разом з тим така вибірка викликає декілька питань. Перш за все, автор не вказує чи корелює устрій поховань з релігійною конфесією що сповідував небіжчик, окрім того можливість перенесення християнської культури на язичницькі практики минулого виглядає сумнівною. Окрім того, роми – це окрема етнічність, відмінна від британців, що також може зумовлювати різницю у поховальному обряді, що в такому випадку залежить від культурної традиції, а не статусу похованого. Ще одним питанням є те, що у ромів може бути власна ієрархія та статус всередині спільноти, що може не корелювати з їхнім статусом у загальній структурі суспільства.

Окрім того, варто детальніше зупинитись на роботі «*Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*» (1982) авторства Ієна Ходдера. У ній автор розкриває причини неможливості здійснення соціальної реконструкції базованої на даних, отриманих з поховань⁵⁷. Базуючи своє

⁵⁵ Pearson M. *Mortuary Practices, Society and Ideology: an Ethnoarchaeological study.* – P. 101.

⁵⁶ Chapman R. *Death, society and archaeology: The social dimensions of mortuary practices. Mortality.* 2003. №8. P. 309.

⁵⁷ Hodder I. *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture.* – P.195.

дослідження на етнографічних даних спільноти Месакін, що проживає у підніжжях Нубійських гір у Судані, Ієн Ходдер доводить, що поховання – це ідеалізована репрезентація статусу людини у спільноті, а не фактична репрезентація реального стану. Відтак, дослідження має фокусуватися на аналізі ставлення до смерті у спільноті та пошуці методів, як це ставлення відображається у життєвих практиках та переконаннях спільноти щодо поховання⁵⁸. Він також говорить про те, що поховання базувалися радше на символічному означенні матеріальної культури (наприклад для досліджуваної спільноти Месакін – у термінах цнотливості/брудю (pure/impure))⁵⁹. По тексті прослідковується, що він мислить побутування дихотомічної моделі символічних значень у спільноті.

У праці «Ideology, Symbolic Power and Ritual Communication: a Reinterpretation of Neolithic Mortuary Practices» (1982), написаній Крістофером Тіллі та Майклом Шанксом відбувається поєднання обох підходів. Концептуалізуючи ідеологію та символізм і розкриваючи тісний зв'язок між ними, вони показують, що ритуальна діяльність є активною частиною соціального конструювання, а не відображенням соціальної структури минулого⁶⁰.

Однак у підході Майкла Шанкса та Крістофера Тіллі, так само як у інших роботах, розглянутих нами є свої недоліки. Перш за все, вадою постпроцесуального підходу є те, що він залучає концепти, що притаманні радше сучасним уявленням про суспільство та акторів у ньому. Зокрема Майкл Паркер Пірсон доводить свою теорію на сучасних похованнях, в тому числі торкаючись питання зміни ставлення до поховань. Якщо ритуалізація поховання та його риси змінилися протягом 150-ти років, як він стверджує, то

⁵⁸ Там само. С. 201.

⁵⁹ Там само. С. 210.

⁶⁰ Tilley C., Shanks M. Ideology, Symbolic Power and Ritual Communication: a Reinterpretation of Neolithic Mortuary Practices. *Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge, 1982. P. 130.

розуміння поховання в уявленнях минулого скоріш за все не може керуватися тими самими поняттями, що важливі для нас у теперішньому⁶¹.

Окрім того, немає одного чи декількох розроблених методів, що можна аплікувати до археологічних даних. Хоча теоретична перспектива якісно та глибоко розроблена, часто її практичне використання зіштовхується з неможливістю перенесення висновків на інше суспільство. Окрім того, через велику увагу до суб'єктивності дослідника та критиці генералізацій, постпроцесуалісти радше зосереджуються на пошуці проблем у працях попередників, аніж розробці власного методу. На прикладі досліджуваних суспільств у своїх працях вони показують, що постулати процесуалістів на практиці не працюють, однак не надають альтернативи для розгляду ролі та статусу у суспільстві.

Разом з тим, завдяки увазі до окремого випадку, постпроцесуалізм підкреслює важливість індивідуальної інтерпретації та урахування контексту при аналізі кожного окремого поховання, що дозволяє звернути увагу на деталі та виокремити більш осмислені тлумачення минулого. Фокус зміщується з інвентарю та поховальних споруд на контекст поховання, специфіку окремого суспільства та опосередковані показники. Це дає можливість для глибшої та детальнішої інтерпретації поховальних пам'яток.

Важливим видається також детальніше проаналізувати праці та напрямки, які вплинули на формування та розвиток постпроцесуальних уявлень. Окрім Нової археології, вплив якої детальніше було розглянуто у минулому розділі, дослідники, що вивчають історію археології говорять про залучення та ре-концептуалізацію тез культурно-історичних археологів⁶². Це видається логічним з огляду на важливість матеріальної культури для критичної археології, а також повернення до більш гуманітарної парадигми вивчення суспільств.

⁶¹ Pearson M. Mortuary Practices, Society and Ideology: an Ethnoarchaeological study. – P. 112.

⁶² Trigger B. G. A History of Archaeological Thought. – P. 461.

Томас Паттерсон, наголошуючи на існуванні «постпроцесуальних археологій» (у множині) пропонує поділ на напрямки за ключовими постатями, праці яких вплинули на формування археологічної думки. Він виокремлює три основні напрямки, що побутують всередині постпроцесуалізму, однак не дає їм назв. В контексті нашої роботи важливими є два напрямки, тому зупинюся на них детальніше.

Так, перший напрямок, на думку Томаса Паттерсона, базується на роботах культурних антропологів та соціологів, зокрема Кліфорда Гірца та П'єра Бурдьє. Цей підхід реферує до археологічних даних як до текстів, що потрібно дешифрувати та приділяє найбільшу увагу індивідуальному. До цього напрямку зокрема належить доробок Ієна Ходдера⁶³. Загалом, постпроцесуалісти, так само як і Нові археологи, зверталися до етнологічних та соціологічних досліджень, однак інспірувалися відмінним від процесуалістів колом праць. Роботи, залучені для розробки та концептуалізації постпроцесуальних ідей щодо ролі та статусу здебільшого зосереджувалися на аналізі символічного виміру суспільних практик. Відтак, важливою постаттю для постпроцесуалістів стає також Клод Леві-Строс, один з визначних культурних антропологів, що став відомим завдяки працям, пов'язаним з міфотворчістю та формуванням і сприйняттям сакрального у спільнотах. В середині ХХ століття Клод Леві-Строс представив ідею про мислення як систему опозицій (день/ніч, життя/смерть), що різняться від культури до культури та впливають на те, як будується суспільство. Використання цієї тези ми бачимо в праці «The Domestication of Europe», де Ієн Ходдер так само ґрунтує свої висновки довкола системи опозицій⁶⁴. В цілому, звертаючись до частоти посилань на Клода Леві-Строса серед критичних археологів, можливо прослідкувати підвищену увагу до антрополога, а особливо до напрямку культурного структуралізму в якому він

⁶³ Patterson T. History and the Post-Processual Archaeologies. – P. 556.

⁶⁴Trigger B. G. A History of Archaeological Thought. – P. 463.

працював⁶⁵. Окрім того, постпроцесуалісти частіше особисто долучаються до проведення етнографічних досліджень, що ми можемо побачити зокрема по працях Ієна Ходдера, який використовує власні дані для інтерпретації суспільства.

В свою чергу роботи П'єра Бурдьє, зокрема його праця «Practical Reason: On the Theory of Actions» (1998) стають центральними для розуміння постпроцесуалістами поховального обряду⁶⁶. Зокрема визначальною для розуміння ролі та статусу стає ідея Бурдьє про те, що ритуал – це перш за все досвід, його матеріальні прояви не є самоціллю ритуалу. Наприклад, у залишках жертвовної їжі в похованнях скіфського часу часто знаходять фрагменти ножів, однак ніж з'являється там не через те, що він потрібен для здійснення ритуалу і без цього ритуал є незавершеним, він має символічну функцію — трапеза в «іншому світі» для небіжчика має бути зручною⁶⁷. Однак найважливішою в нашому контексті використання ідей Бурдьє є інтерпретація постпроцесуалістами поховання як «ідеалізованого уявлення у вічності»⁶⁸. Тобто коли здійснюється поховання, суспільство ховає свого представника таким чином, яким би хотів бути похований небіжчик. Відповідно поховання дитини як амазонки у віці, коли в реальності вона бути нею ще не могла, це наслідок бажання переходу у потойбіччя саме в такому вигляді⁶⁹.

Другий напрям, який виділяє Томас Паттерсон базується на працях Мішеля Фуко, та зосереджується на дослідженні влади та панування. До нього зокрема відносяться дослідження Крістофера Тіллі, Майкла Шанкса та

⁶⁵Collins J. Parallel structures: André Leroi-Gourhan, Claude Lévi-Strauss, and the making of French structural anthropology. *History of the Human Societies*. №34. P. 307.

⁶⁶Bourdieu P. Practical Reason: On the Theory of Action. Stanford, 1998. 153p.

⁶⁷ Деміна А. Д. Скіфська тризна за матеріалами пам'яток Північного Приазов'я IV – III ст. до н.е. *Археологічні студії здобутки та перспективи*. Тез. доп. наук. конф. Києво-Могилянської Академії. Київ, 2021. С. 61-62.

⁶⁸Білінський О. Соціологія в археології (лекція, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 12.01.2022).

⁶⁹Про поховання дітей-амазонок див. Фіалко О. Є. Скіфські амазонки в археологічних реаліях : дис. доктор іст. наук: 07.00.04 / Інститут археології НАН України. Київ, 2020. С. 169-172.

Майкла Паркер Пірсона, основну теоретичну перспективу яких було розкрито вище⁷⁰.

Отже, постпроцесуалізм не є однорідним напрямком, він складається з багатьох різних перспектив та методів, що об'єднані дослідницьким полем та основними уявленнями про суб'єктивність дослідника, важливість урахування кожного окремого випадку при інтерпретації структур та агентність людини у минулому. Основними натхненниками для розширення та формування ідей залишаються соціологи та етнологи, однак залучається інше коло праць та авторів, зокрема роботи П'єра Бурдьє, Клода Леві-Строса, Мішеля Фуко. Фокус у дослідженнях ролі та статусу переходить з раціоналізації та розгляду поховань як об'єктивного віддзеркалення суспільного устрою, до підкреслення важливості уявлень та сакральної сфери у соціальному житті спільноти, увазі до колективного та індивідуального досвіду.

Хоча постпроцесуалісти не розробили методу, що можна перенести на дослідження іншої спільноти, їхній внесок у розробку теоретичної перспективи є важливим, оскільки дозволяє виокремити проблемні зони дослідження та підкреслює важливість індивідуального підходу, який дозволяє більш комплексно інтерпретувати досліджувані поховання, уникаючи генералізації у висновках.

Проаналізувавши дослідження процесуалістів та постпроцесуалістів стає можливим виокремити декілька основних тенденцій у дослідженні ролі та статусу в похованнях. Процесуалісти зосереджувалися на думці про те, що поховання об'єктивно репрезентують досліджувану реальність, відповідно завдяки дослідженню ролі та статусу у поховальних пам'ятках можливо дослідити соціальну структуру спільноти та прослідкувати перехід від егалітарних до ієрархічних суспільств. Основною концепцією стала теорія Бінфорда-Сакса, що пропонувала систему основних факторів, які впливали на формування поховань: стать, вік, причина та місце смерті, соціальний статус

⁷⁰ Patterson T. History and the Post-Processual Archaeologies. – P. 556.

та соціальна приналежність. Вона вперше чітко акцентує важливість соціального статусу небіжчика у поховальному обряді.

Постпроцесуалісти в свою чергу критикують думку про те, що поховання віддзеркалюють суспільний устрій. У своїх дослідженнях вони намагаються виділити чинники, що впливали на об'єктивність археологічних даних та доводять різноманітність акторів минулого. Фокусуючись на символах, ідеології та владі, вони показують, що соціальна роль та статус небіжчика у похованні часто не репрезентували реального положення речей, а радше були ідеальною картиною, на формування якої впливали різні, часто абстрактні фактори. Вони також окреслюють суб'єктивність постаті археолога.

Обидві течії послуговуються доробками соціологів та антропологів, а також формуються в умовах соціального контексту доби. Вони виокремлюють різні праці, якими послуговуються у своїх дослідженнях (додаток 1).

Розділ 2. «Скіфський погляд»

У цьому розділі буде розглянуто особливості теоретичних та методологічних підходів, що досліджують роль та статус у суспільстві скіфського часу; проаналізовано основні етапи розвитку уявлень про соціальну структуру скіфів. Також буде розглянуто перші спроби виокремлення статусу, вплив марксизму на становлення особливої парадигми сприйняття соціуму у минулому та сучасні дослідження ролі та статусу у суспільстві скіфського часу.

2.1. Перші спроби соціальних реконструкцій суспільства скіфського часу

Археологічні дослідження, які провадилися у XIX – на початку XX століття, не ставили собі за основну мету реконструкцію соціальної складової суспільства чи окремий аналіз множинності ролей та статусів у ньому. Дослідження культурно-історичних археологів мали дві основні парадигми. З одного боку, через активний розвиток та саєнтифікацію археологічної практики, дослідники починають приділяти більшу увагу матеріальній культурі, найбільше зосереджуючись на розробці типології та хронології⁷¹. З іншого боку, через поширеність націоналістичних ідей основним фокусом у таких роботах виступає дослідження зв'язків між спільнотами, прослідковування впливів, які виникають внаслідок цієї взаємодії, а також визначення етнічної складової аналізованих суспільств⁷². Разом з тим, через таку увагу до культурних аспектів, а також достатньо широке залучення письмових джерел, дослідники також достатньо детально зосереджуються на побуті. Це дозволяє виокремити уявлення археологів про соціальну складову досліджуваних ними спільнот. Праці, у яких розглядається суспільство

⁷¹ Renfrew C., Bahn P. *Archeology: theories, methods, and practice*. – P. 32.

⁷² Trigger B. G. *A History of Archaeological Thought*. – P. 211.

скіфського часу, загалом відповідають європейським тенденціям цього періоду.

Перш за все варто окреслити декілька характерних особливостей стосовно уявлень про скіфів загалом. Найбільш яскравим є поділ скіфського суспільства на декілька племен, який базується на описах Геродота. Фактично, в уявленні тогочасних дослідників скіфи не були однорідною спільнотою, а ділилися на два чи більше племен. Археологи виділяли племена за родом життя, яке в цих племенах побутувало, відповідно були власне кочові племена та осілі землеробські⁷³. Через цей поділ, на їхню думку, не було також єдиної соціальної ієрархії, вона різнилася залежно від приналежності до одного з видів господарської діяльності. Окрім того, хоча дослідники і залучають дані для висвітлення господарства у скіфів, вони окремо не зупиняються на тому, які соціальні прошарки населення могли бути залучені у цей процес. Загалом ми не можемо говорити про окрему теоретичну перспективу чи метод, що використовувалися задля дослідження ролі та статусу, однак важливим є розглянути їхнє уявлення про скіфське суспільство, позаяк праці пізнішого часу часто виходили з висновків археологів XIX – початку XX століття. Особливо яскраво це проявляється в дискусії стосовно рабовласництва у суспільстві скіфського часу, яку буде детальніше розглянуто у наступному підрозділі.

У 1887 році друком виходить праця «Скифские древности», написана Олександром Сергійовичем Лаппо-Данилевським. В ній дослідник в першу чергу наголошує на етнічності, торгівлі та культурному розвитку суспільства скіфського часу коротко описує також соціальні («общественные») відносини у скіфському соціумі. Олександр Лаппо-Данилевський пропонує поділ на три класи (вільні, «кудесники» та раби), який цікавий тим, що основою для виділення стає положення у суспільстві, яке не корелює з матеріальними статками, адже дослідник пише про те, що вільні

⁷³ До прикладу див. Лаппо-Данилевский О. С. Скифские древности. Санкт-Петербург, 1887. С. 36.

скіфи могли бути як багатими так і бідними. Причому відбувається змішання професійної та власне соціальної ролей. Так, описуючи «кудесників», тобто жерців, Олександр Лаппо-Данилевський надає широку характеристику їхніх обов'язків та повноважень, в той час, як у вільних скіфів прив'язки до професійної діяльності ми не знаходимо⁷⁴. Важливим також є те, що індивіди, наділені владою (царі та воєначальники) становлять окрему верству, не потрапляючи в категорію вільних скіфів. Це стає зрозумілим з опису поховань, яке наводить дослідник. Коли йдеться про царські поховання, Олександр Лаппо-Данилевський говорить про них, як про могили «першого класу», тоді як найбагатші вільні скіфи поховані у могилах «другого класу»⁷⁵.

Загалом поза поділом особистостей на три класи та виділення з цього загалу владних осіб, дослідник також ділить поховання на декілька кластерів. Фактично, для різних соціальних верств характерним є свій тип поховань. Царі та воєначальники, як вже зазначалося вище, були поховані у могилах першого класу, або «товстих могилах»; за вільними скіфами були закріплені могили другого класу (хоча вони також могли бути поховані у «бідних» курганах, якщо не мали достатнього матеріального достатку), раби ховалися виключно з царями, або у «товстих могилах», або у «бідних довгих могилах». Для жерців окреме місце поховання не зазначається⁷⁶. З одного боку, цей поділ говорить про розуміння зв'язку між поховальною спорудою та соціальним положенням небіжчика, з іншого боку, не наводяться чіткі критерії за якими можливо визначити тип поховання. Цікавим є також те, що згідно з назвами, до уваги береться вигляд курганної споруди.

Другою важливою працею цього періоду є «Эллинство и иранство на Юге России» авторства Михайла Івановича Ростовцева, видана у 1918 році. Основна увага у цьому дослідженні приділяється взаємодії між культурами, що населяли причорноморські степи. На відміну від Олександра Лаппо-

⁷⁴ Там само. С. 148.

⁷⁵ Там само. С. 145-148.

⁷⁶ Там само. С. 148-149.

Данилевського, дослідник не виділяє питання побуту та соціальної структури в окремий розділ, однак при детальному розгляді тексту стає можливим виокремити його уявлення стосовно соціальної стратифікації, що побутувала в спільноті. Перш за все варто зазначити, що при описі соціальної структури суспільства, він виходить з дослідження форми «державного» устрою, яку він визначає як військово-феодалну. Відтак, найбільша увага приділяється військовому контингенту, який очолюється царем, що має необмежену владу та окремими князями на місцях⁷⁷. Військовий прошарок в його уявленні складався з кінних дружинників, що були наближеними до правителів (Михайло Ростовцев називає їх класом військової кінної аристократії) та пішої дружини, яка супроводжувала кінноту та мала нижчий статус⁷⁸. Цікавим є також те, що окремо він виділяє жінок, які грали важливу роль у воєнному житті скіфів⁷⁹.

Дослідник достатньо коротко описує як соціальна ієрархія співвідноситься з господарюванням. По суті кінні дружинники, царі та князі володіли та опікувалися стадами і табунами, а також мали власних рабів, що виконували чорнову роботу⁸⁰. Окремо Михайло Ростовцев визначає культову роль, яку виконували дружини царів та енареї. Дружини царів, за його уявленнями, виконували функцію верховних жриць, що поклонялися великому жіночому божеству, з ними служили і енареї – чоловіки, що поводили себе як жінки⁸¹. Фактично, Михайло Ростовцев виділяє прошарки населення за їхньою професійною роллю у спільноті, що співвідносилися зі статусом, однак не надає точної класифікації кожному з них.

З поховань дослідник спеціально виділяє лише царські кургани, приналежність до яких він визначає за великим розміром, багатством

⁷⁷ Ростовцев М. Эллинизм и иранство на юге России. Петроград, 1918. С. 38.

⁷⁸ Там само. С. 70.

⁷⁹ Там само. С. 34.

⁸⁰ Там само. С. 38.

⁸¹ Там само. С. 73-74.

поховального інвентарю та розташування у просторі (на його думку, для них обиралося високе та відкрите місце)⁸².

Отже, хоча праці цього періоду перш за все фокусуються на дослідженні етнічності та взаємодії скіфів з іншими спільнотами, можливо говорити про те, що дослідники цього періоду вже мислили у категоріях стратифікованого суспільства. Особливо яскраво це проявляється у виділенні найвищої та найнижчої суспільної верстви – царів та рабів відповідно. Вже станом на кінець XIX – початок XX століття з'являється прив'язка до багатих та бідних поховань з окремим виділенням царських курганів. Разом з тим такий поділ не інтерпретується, чітких критеріїв до співвідношення поховання з соціальним статусом чи роллю не прослідковується. Так само, при описі господарства не надається уваги тому, які категорії населення могли виконувати окрему господарську роботу, не досліджується професіоналізація праці. Однак, пізніші дослідники часто переймають погляди археологів кінця XIX – початку XX століття, допрацьовуючи та концептуалізуючи їх.

2.2. Марксизм та соціальний статус

Розглядаючи те як вчення Карла Маркса вплинуло на археологічні дослідження, перш за все варто виокремити основні концепції та ідеї, що були використані дослідниками задля вирішення питання ролі та статусу у похованнях. Однією з ключових концепцій, якою послуговуються археологи, що використовують у своїх роботах ідеї Карла Маркса є «класова боротьба», яка має бути присутня в історії розвитку всіх суспільств⁸³. Зокрема протиріччя та конфлікти розуміються як основа, що створює можливість домінації, легітимації та змін у минулому⁸⁴.

Загалом у марксизмі найбільша увага приділяється соціальному в усіх можливих проявах (соціо-економічний, соціо-ідеологічний тощо), в той час як

⁸² Там само. С.63.

⁸³ Marx K., Engels F. Selected works in one volume. London, 1968. P. 35.

⁸⁴ Spriggs M. Another way of telling: Marxist Perspectives in Archaeology. *Marxist Perspectives in Archaeology*. Cambridge, 1984. P. 4.

індивідуальне часто залишається поза дослідженням. Фактично, саме в історичному матеріалізмі повністю усталюється розуміння ролі та статусу в першу чергу як соціального явища. Роль індивіда починає розглядатися не відповідно його суб'єктності, а в залежності від його становища у суспільстві та участі у виробничому процесі. Отже, під час дослідження поховання, потрібно брати до уваги факт того, що небіжчик не бере участі у продуктивному процесі ритуалу, а лише «користується» отриманим у результаті виробництва. Відтак, через поховання в першу чергу віддзеркалюється не статус покійника, а статус суспільства в цілому, оскільки у похованні проявляється не небіжчик, а різні соціальні групи, зацікавлені у тій чи іншій матеріальній репрезентації похованого⁸⁵. Відповідно, за похованнями можливо реконструювати соціальну структуру суспільства та розподіл цінних продуктів виробництва всередині спільноти.

Разом з тим, статус починає використовуватися як категорія аналізу, що прикладається не тільки до індивідів, але й до речей. Через увагу до економіки та виробництва, виділяється окрема категорія статусних товарів, володіння та обмін якими затверджували та підсилювали владу еліт⁸⁶. В цьому випадку ми можемо прослідкувати продовження дореволюційної традиції, яка співвідносила багатство зі статусом. Різниця лише в тому, що у радянській археології ця думка концептуалізується і статус починає стійко асоціюватися з його матеріальним виявом. Чим дорожчим є інвентар у похованні, тим вищий соціальний статус має небіжчик. Так, наприклад, при розгляді царських курганів скіфського часу протягом тривалого періоду найбільшу увагу звертали саме на речі, покладені в курган, а не на поховання як комплексну споруду, оскільки основним для визначення статусу була «вартість» поховального інвентарю⁸⁷. Промовистим прикладом тут виступає курган Товста Могила. Порівняно невеликий для царських курганів за розмірами

⁸⁵ Lull V. Death and Society: A Marxist approach. *Antiquity*. 2000. №74. P. 579.

⁸⁶ Patterson T. Marx's Ghost: Conversations with Archaeologists. New York, 2003. P. 106.

⁸⁷ Мозолевський Б. М. Товста Могила. Київ, 1979. С. 197.

насипу (8 метрів у висоту, 60 метрів - у діаметрі⁸⁸), Товсту Могилу було класифіковано як царський курган на основі «багатства» знахідок, в тому числі відомої скіфської пекторалі⁸⁹. Фактично найбільша увага приділяється саме золотим речам, знайденим у похованнях, на основі їхньої кількості та різноманіття робляться висновки щодо належності курганів до поховань вищої скіфської знаті.

Схожого підходу також дотримувалися західні археологи, що використовували ідеї Карла Маркса для своїх досліджень. Зокрема Вісенте Лулл у своїй роботі «Death and society: Marxist approach» наводить думку про те, що будь-яке поховання – це залишки суспільної праці. Відповідно, не лише розмір та особливості поховальної споруди мають значення, однак і інвентар, який поза своєю символічною конотацією залишається продуктом праці⁹⁰. Відтак, на думку археологів, що послуговуються постулатами марксизму, поховальний інвентар має своє власне значення в економічному житті спільноти та цінність у соціальній сфері.

Окрім того, важливим видається детальніше зупинитися на деяких відмінностях, що існували між західним та радянським марксизмом. Завдяки цьому можливим стає більш вичерпно розкрити особливості формування та розвитку радянської археології.

Характерною ознакою використання постулатів марксизму в західній археології є те, що дослідники радше створювали свою теоретичну перспективу навколо ідей Карла Маркса, фокусуючись на дискусіях стосовно самого підходу. Поза тим вони також могли виокремлювати окремі концепти, такі як ідеологія або легітимація влади, однак не переносили його світоглядну систему повністю⁹¹. Це, на думку Брюса Тріггера, було пов'язано з тим, що

⁸⁸ Там само. С. 15. Для порівняння висота насипу Солохи – 18 метрів, Огузу – 18-20 метрів, Чортомлику – 19-22 метри (дані за: Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольський курган. Киев, 1988. С. 249.

⁸⁹ Мозолевський Б. М. Товста Могила. – С. 93.

⁹⁰ Lull V. Death and Society: A Marxist approach. – P. 578.

⁹¹ Зокрема для прикладу такого використання окремих концептів див. Tilley C. Ideology and the legitimation of power in the Middle Neolithic of Southern Sweden. *Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge, 1982. Pp. 111-147.

Карл Маркс здебільшого досліджував капіталістичні суспільства і те, як вони розвивалися з часів феодалізму. Разом з тим, більшість суспільств, що досліджують археологи не були окреслені детально, відповідно дослідникам доводилося звертатися не до добре розробленої системи, наявної для суспільств, що були у центрі уваги в інших соціальних науках, а до базових принципів, закладених у роботах Карла Маркса та почасти Фрідріха Енгельса⁹². Відтак, це створювало поле для дискусій та доопрацювань постулатів марксизму, радше ніж простого перенесення поглядів на фактичний археологічний матеріал. Окрім того, через це не було чистого наслідування постулатам марксизму в археологічній спільноті (за деякими поодинокими виключеннями)⁹³. Отже, ми не можемо говорити про окремий напрям суто марксистської археології на Заході, йдеться радше про вплив історичного матеріалізму на археологів. У такому ж ключі на західних дослідників впливали праці соціологів, етнографів тощо.

У радянській археології, навпаки марксизм міг виступати як світоглядно утворююча парадигма у науці. Почасти це відбувалося через обмежений доступ до робіт дослідників, що розглядали минуле з інших теоретичних перспектив. Через легітимацію вчення Карла Маркса (і В. Леніна) як певної догми у політичній культурі Радянського Союзу, у радянській археології постулати марксизму використовуються більш універсально⁹⁴. Наприклад концепція суспільно-економічних формацій, що на Заході використовувалася радше задля дослідження розвитку та еволюції суспільства, аніж для окреслення статусу та ролі окремих індивідів у спільноті, представлена у роботах радянських археологів набагато частіше, в тому числі в контексті дослідження ролі та статусу⁹⁵.

⁹² Trigger B. G. A History of Archaeological Thought. – P. 331.

⁹³ Spriggs M. Another way of telling: Marxist Perspectives in Archaeology. – P. 2.; Lull V. Death and Society: A Marxist approach. – P. 578.

⁹⁴ Lozny L. Sickel, Hammer, and Trowel: Theory and Practice of Archaeology Under Communism. *Archaeology of Communist Era: A Political History of Archaeology of the 20th Century*. New York, 2017. P. 13.

⁹⁵ McGuire R. A Marxist Archaeology. San Diego, 1992. P. 69-70.

Така різниця яскраво проявляється у колі питань, що піднімаються у західній марксистській та радянській археології. Західні археологи, що використовують вчення Карла Маркса у своїх роботах, набагато частіше звертаються до виокремлення та дослідження окремих тез, що можна використати в археологічній практиці, в той час, як для радянської археології більш характерними є спроби соціальних реконструкцій та дослідження соціальної структури суспільства вцілому. У цьому контексті варто згадати дві праці: «Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV-III вв. до н.э.», написана Катериною Петрівною Бунятян та «Социальная история скифов» авторства Анатолія Михайловича Хазанова⁹⁶.

У праці «Социальная история скифов», виданій у 1975 році, Анатолій Хазанов торкається достатньо широкого кола проблем, зокрема дослідження соціальної організації скифів, аналізу функціонування та розвитку давніх кочових спільнот євразійських степів і їхньої соціальної складової загалом⁹⁷. Особливо важливими для аналізу у цій роботі виступають розділи, що стосуються родини та шлюбу, соціальної організації та стратифікації у скифському суспільстві.

На основі джерел, що використовує Анатолій Хазанов, можливим стає виокремити важливу тенденцію, характерну для радянської археології загалом: під час дослідження ролі та статусу у суспільствах, велика увага приділяється етнографічним та історичним даним, часто археологічний матеріал у такому випадку використовується лише обмежено. Почасти це пояснюється особливостями тематичного поля дослідження, оскільки на основі суто археологічних даних достатньо важко прослідкувати нематеріальні прояви суспільної організації, зокрема статусу жінки всередині родини та поза нею. Однак, ще одним фактором залучення історичних джерел

⁹⁶ Хазанов А. М. Социальная история скифов. Москва, 1975; 343с.; Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV-III вв. до н.э. Киев, 1985. 227с.

⁹⁷ Хазанов А. М. Социальная история скифов – С. 3.

може виступати наперед визначені уявлення про систему суспільних відносин та статусів, що можуть займати окремі особи у цій системі. Причому, з перенесенням теоретичної перспективи відбувається також наближення до методів дослідження, використаних Карлом Марксом. Відповідно, тут йдеться радше про спроби «вписати» вияви ролі та статусу у наперед задані Карлом Марксом параметри.

Таку думку зокрема підтверджує і статусний поділ, який пропонує Анатолій Хазанов. Підважуючи достатньо популярну у 1930-тих роках ідею про рабовласницькій устрій скіфського суспільства, він все одно виділяє окремий прошарок людей, що, на його думку, були рабами⁹⁸. Археологічними підтвердженнями цього для Анатолія Хазанова, стають парні поховання, в яких один з небіжчиків має супровідний інвентар, а інший – ні. Причому п'ять з семи випадків, які наводить автор, стосуються дитячих або підліткових поховань, що часто відрізнялися особливим поховальним обрядом, пов'язаним скоріше з особливими уявленнями про статус дітей загалом, а не про їхнє становище у соціальній ієрархії⁹⁹. Інші категорії, які відокремлює Анатолій Хазанов, також вписуються в наратив, представлений Карлом Марксом – це залежне збідніле населення, рядове вільне населення, особи, що виконують сакральні функції, аристократія та царська родина¹⁰⁰. Підставами для виділення таких категорій стають особливості участі кожної з них у виробничому процесі та матеріальні статки.

У праці «Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV-III вв. до н.э.», виданій у 1985 році, Катерина Петрівна Бунятян змінює вектор розвитку. Так само намагаючись реконструювати соціально-економічне життя суспільства скіфського часу, вона звертає увагу на потребу у використанні археологічних джерел. Мета

⁹⁸ Про рабовласницькій устрій див. Лаппо-Данилевский О. С. Скифские древности. Санкт-Петербург, 1887. – С. 148; Ростовцев М. Эллинизм и иранство на юге России. Петроград, 1918 – С. 34.

⁹⁹ Хазанов А. М. Социальная история скифов. – С.134-135.

¹⁰⁰ Там само. С. 131-200.

дослідниці у цій роботі – проаналізувати проблеми, що виникають під час залучення археологічних даних та розробити методику, яка дозволить більш тісно працювати саме з матеріальними рештками¹⁰¹. Катерина Бунятян у своїй роботі достатньо широко використовує методи та теоретичну перспективу, характерну для процесуальних археологів, що може пояснюватися знайомством дослідниці з роботами процесуалістів. Вона зокрема наголошує на важливості математичної статистики при аналізі та інтерпретації, зазначає, що статус небіжчика корелюється з витратами праці на проведення поховального обряду тощо¹⁰². Завдяки цьому Катерина Бунятян вводить більше категорій для дослідження ролі та статусу, окрім уваги до інвентарю вона також включає до аналізу розміри та глибину поховальних споруд¹⁰³.

Також важливою тезою тут виступає ідея Катерини Бунятян про те, що поховання віддзеркалює соціальний статус похованого. Таке формулювання є набагато ближчим до теорії Бінфорда-Сакса, аніж до класичного марксистського формулювання про те, що поховання відображають статус суспільства, а не окремого індивіда. Окрім того, дослідниця пропонує повнішу соціальну реконструкцію, більш повно поділяючи населення скіфського часу не тільки за статусом всередині суспільства, але й за їхньою соціальною роллю. При цьому вона бере до уваги вік та стать індивідів¹⁰⁴.

Досліджуючи підхід Катерини Бунятян варто окреслити декілька важливих змін, що були характерними для парадигми пізніх радянських археологів. Перш за все, з отриманням, хоча й обмеженого, доступу до західних археологічних праць, стає можливим трансфер теоретичних підходів та їхнє залучення до місцевого археологічного матеріалу. Хоча марксистська риторика продовжує достатньо яскраво проступати у роботі, частково вона має легітимізуючу функцію. Так, наприклад, важливість різниці у статі між чоловіками та жінками скіфської спільноти у праці Катерини Бунятян

¹⁰¹ Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. – С.3-4.

¹⁰² Там само. С. 72-73.

¹⁰³ Там само. С. 78.

¹⁰⁴ Там само. С. 93-101.

визначається тим, що завдяки цьому можливо зрозуміти роль жінок та чоловіків у виробничій та соціальній сферах суспільства¹⁰⁵. Фактично ж, досліджуючи теми, базовані на власних дослідницьких зацікавленнях радянські археологи могли пояснювати вибір розглянутих питань формальними зворотами, що легітимізували їхнє дослідження.

Отже, особливостями радянської археології була підвищена увага до соціальної структури суспільства скіфського часу. Через зближення археології з історичною наукою в радянський період, достатньо довго джерельна база робіт формується довкола історичних текстів та етнографічних матеріалів, радше ніж археологічних даних. З отриманням більшої кількості матеріалу під час масових новобудовних експедицій, а також реконцептуалізації поглядів стосовно важливості фактичних знахідок у археологічному аналізі, чільне місце посідають археологічні джерела.

Статус починає використовуватися як категорія аналізу, що є релевантною як для індивідів, так і для речей, якими вони володіли. Статус загалом починає асоціюватися з його матеріальним виявом. Важливими концепціями, що активно залучилися у радянських дослідженнях ролі та статусу у похованнях скіфського часу стають класова боротьба, суспільно-економічні формації, а також категорія статусних товарів. Були два основних види залучення вчення Карла Маркса у дослідницьке поле: з одного боку марксизм виступав як ідеологія, що формувала світогляд та уявлення про світ, з другого – слугував легітимізуючим фактором для написання та висвітлення інших ідей.

2.3. Сучасні дослідження ролі та статусу у суспільстві скіфського часу

Останні тридцять років характеризувалися швидким розвитком скіфської археології. Відбувається диверсифікація тематичного поля, залучення інших підходів та методів, відкриття нових теоретичних перспектив, що напряду не пов'язані з марксизмом. У дослідженнях ролі та

¹⁰⁵ Там само. С. 64.

статусу фокус зміщується з бажання реконструювати соціальну будову суспільства загалом на аналіз менших суспільних груп чи спроби вирішення окремих проблем, пов'язаних з різними аспектами суспільного життя. Важливою складовою цього процесу стає збільшення та зміцнення мережі контактів з європейськими археологами.

Разом з тим, для сучасної української археології достатньо довгий проміжок часу було характерним превалювання практики над теорією. Фактично, основним фокусом стало введення у науковий обіг великих масивів археологічних даних, що накопичилися під час новобудовних експедицій, для яких характерними були масштабність та велика інтенсивність польових робіт¹⁰⁶. Оскільки польовий сезон міг тривати більшу частину року, а публікація знахідок затягувалася на роки через постійну залученість у експедиційному процесі, виникла потреба у опрацюванні та аналізі багатьох знахідок, описі досліджених поховальних споруд тощо¹⁰⁷. До того ж, разом з різким розривом з радянською школою, в теоретичній перспективі утворюється лакуна, адже розробка нової системи уявлень потребує часу. Відповідно, на відміну від Західної археології, де з 1960-тих років принцип дослідження базувався на розробці теоретичних поглядів, що потім апробувалися на окремих кейс-стаді, в українській археології більш важливе місце займає аналіз фактичних археологічних даних на основі яких пізніше робляться окремі інтерпретації. Такий підхід також може бути пов'язаний із великим практичним досвідом, який набули дослідники під час участі у численних новобудовних експедиціях.

Така підвищена увага до матеріальних решток впливає і на вивчення ролі та статусу у скіфському суспільстві. Достатньо поширеними стають дослідження, що ставлять собі за мету визначити статус власників тих чи інших предметів, знайдених у похованнях. Прикладами такої теоретичної

¹⁰⁶ Горишний П. А., Отрощенко В. В., Шапошникова О. Г. Исследования археологических памятников на новостройках Украины. *Археология*. 1987. №57. С. 69.

¹⁰⁷ Фіалко О. Є. Скіфські амазонки в археологічних реаліях. – С. 29.

парадигми зокрема стають деякі праці Тетяни Сай, Сергія Васильовича Поліна та Марини Миколаївни Дараган¹⁰⁸. Так, Тетяна Сай, досліджуючи статус небіжчиків, що мали в своїх похованнях дерев'яні чаші доходить висновку, що ними володіли чоловіки, які мали високий соціальний статус у спільноті¹⁰⁹. Задля вивчення статусу індивідів, що мали дерев'яні чаші у поховальному інвентарі, Тетяна Сай звертається також до інших показників, які, на її думку, віддзеркалюють статус: розмір та діаметр поховальної споруди, наявність почту, а також поховальний інвентар в цілому¹¹⁰. Окрім того дослідниця також припускає, що в обмежених випадках дерев'яними чашами також могли володіти жінки, що виконували сакральну функцію у спільноті, однак наразі немає антропологічно визначених поховань, які б це підтвердили¹¹¹. Фактично статус та роль у скіфському суспільстві продовжує розглядатися через призму поховального інвентарю, втім змінюється підхід з яким дослідники його вивчають. У фокусі в таких роботах опиняється не похована у кургані людина, а її речовий супровід. Іншим виявом такого підходу стає аналіз статевої диференціації поховального інвентарю.

Поза тим, важливим видається зазначити, що наразі скіфська археологія не є однорідною, дослідники у своїх працях висвітлюють різні аспекти суспільної стратифікації, використовуючи відмінні категорії задля опису соціальної складової соціуму скіфського часу. Вони також використовують різні теоретичні парадигми, іноді відмінні від тих, що прослідковуються в сучасній європейській археології. В археології скіфського часу перевага надається аналітичним підходам, часто свідомо чи несвідомо базованих на процесуальних постулатах. Найбільш яскравим виявом такої переваги виступає уявлення про поховання як про точну репрезентацію соціального

¹⁰⁸ Полин С.В., Дараган М.Н. Зеркала в погребениях геродотовых скифов Северного Причерноморья второй половины V–IV вв. до н.э. *Античный мир и археология*. 2019. №19. С. 201-241; Сай Т. М. Хто був власником дерев'яних чаш? *Матістеріум. Археологічні студії*. 2013. №53. С. 32-36.

¹⁰⁹ Там само. С. 35.

¹¹⁰ Там само. С. 33.

¹¹¹ Там само. С. 35.

статусу небіжчика¹¹². Виходячи з цієї думки, у працях дослідників, що торкаються питання ролі та статусу у скіфському суспільстві прослідковуються два основних акценти: статус досліджується або через поховальний інвентар, або через поховальні споруди.

Відтак, однією з ключових проблем, що розглядалася дослідниками цього періоду та стосувалася ролі і статусу у суспільстві скіфського часу, було вивчення жіночих поховань зі зброєю та їхнє виокремлення в окрему соціальну групу жінок-войовниць. Згідно з розрізненими даними з текстів Геродота та інших античних авторів, у суспільстві скіфського часу була соціальна група амазонок – жінок, що воювали на рівні з чоловіками¹¹³. Разом з тим їхній статус і реальність існування всередині спільноти залишалися нез'ясованими. Хоча численні дослідники висвітлювали різні аспекти питання про амазонок у своїх працях, найбільшу увагу дослідженню жінок-войовниць приділяє Олена Євгеніївна Фіалко. Особливо важливою у цьому контексті стає нещодавно видана монографія дослідниці «Амазонки: міфи та реальність»¹¹⁴. Дослідниця ставить собі за мету не тільки виділити поховання жінок зі зброєю з загального масиву поховань та довести, що археологічні дані свідчать про існування окремого прошарку воїнів жіночої статі, але й показати неоднорідність цього війська. За основу Олена Фіалко бере критерії, виділені Г. Курочкіним та пізніше уточнені Юрієм Болтриком¹¹⁵. Хоча загал озброєних жінок входив до середнього стану скіфського суспільства, дослідниця виділяє окремі чотири прошарки всередині спільноти: рядові дружинники, середня ланка, високородні амазонки та воєначальники¹¹⁶. Фактично Олена Фіалко «відкриває» ще одну соціальну роль, яку могли виконувати жінки у суспільстві скіфського часу. Вона пропонує сталі критерії, за якими можливим стає

¹¹² Фіалко О. Є. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині. *Археологія*. 2012. №1. С. 82.

¹¹³ Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. Київ, 1993. С. 167.

¹¹⁴ Фіалко О. Є. Амазонки: міфи та реальність. Київ, 2023. 434с.

¹¹⁵ Там само. С. 209.

¹¹⁶ Там само. С. 210-220.

виділити поховання амазонок та категоризує їх відносно їхнього соціального положення.

Іншим питанням, над вирішенням якого наразі активно працюють дослідники є вивчення особливостей курганів як поховальної споруди. У цей період продовжують витворюватися уявлення про те, що курган є цілісною спорудою, відповідно кожна деталь його конструкції є пов'язаною з іншими та має не тільки функціональне, але й символічне значення¹¹⁷. Окрім того, пропрацьовувалися також критерії за якими можна визначати статус похованого у кургані небіжчика. Так, окрім розміру та діаметру поховальної споруди, що мали б збігатися з використанням людського ресурсу при зведенні поховання і відповідно вказувати на соціальний статус, дослідники почали акцентувати увагу на об'ємі насипу кургану, а також диспозиції і особливостях поховальних камер у споруді¹¹⁸.

У цьому контексті важливими є розробки Юрія Вікторовича Болтрика, зокрема декілька статей, які стосувалися організації курганного простору¹¹⁹. Дослідник наголошує на тому, що у більшості курганів бічні поховання варто трактувати як одночасові з основним, а не впускні пізнішого часу¹²⁰. Юрій Болтрик приходить до цього висновку при детальному вивченні стратиграфії поховальних споруд. Розуміння курганного простору як заздалегідь спланованого, та увага до периферійних могил, надає змогу краще зрозуміти структуру скіфського суспільства та зв'язки між його членами.

¹¹⁷ Болтрик Ю. В. Курган як одноактний комплекс (традиція поховального ансамблю від «ямників» до скіфів). *Україна-Туреччина*. Тез. доп. наук. конф. Київ, 2003. С. 16.

¹¹⁸ Болтрик Ю. В. Попытка социальной стратификации Скифии второй половины IV века до н. э. *Проблемы археологии юго-восточной Европы*. Тез. доп. наук. конф. Ростов-на-Дону, 1998. – С. 89–90.

¹¹⁹ Зокрема див. також Болтрик Ю. В. Підземні поховальні споруд курганів скіфів (за матеріалами Дніпро-Молочанської степової області). *Магістеріум. Археологічні студії*. 2005. №20. С. 59-69; Болтрик Ю. В. Культурні споруди степової Скіфії. *Магістеріум. Археологічні студії*. 2007. № 27. С. 47-57; Болтрик Ю. В. Скіфський курган. Архітектура та організація навколишнього простору. *Записки наук. товариства ім. Шевченко*. 2007. №235. С. 204-222.

¹²⁰ Болтрик Ю. В. Курган як одноактний комплекс – С.16.

Отже, в сучасних дослідженнях ролі та статусу через поховання скіфського часу є декілька важливих акцентів: увага до речового супроводу та поховальних споруд і виокремлення соціальних груп, на які до того зверталася лише епізодична увага. Важливим стає також дослідження окремих категорій інвентарю. Загалом, методи та теоретична парадигма частково збігаються з основними підходами процесуальних археологів, яскравим прикладом чого є уявлення про поховання як відображення соціальної дійсності.

Отже, підходи археологів, що вивчали роль та статус у суспільстві скіфського часу часто корелювалися з політичною та інтелектуальною культурою доби. Перші дослідження, де побіжно згадувалися роль та статус з'явилися у кінці XIX століття. Основними представниками виступають Олександр Лаппо-Данилевський та Михайло Ростовцев. Хоча основна увага дослідників була зосереджена не на ролі та статусі у спільноті, вони вже мислили скіфський соціум у категоріях стратифікованого суспільства. Здебільшого це проявляється у виокремленні найвищої та найнищої верстви, тобто царів та рабів. Вже у той період з'являється уявлення про багаті та бідні поховання, що співвідносяться з соціальними верствами.

У Радянському Союзі основною теоретичною категорією стає марксизм, відповідно праці перш за все будуються на концептах, введених в обіг Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом. Разом з тим, видається важливим зазначити, що у працях пізнішого періоду висновки часто суголосні з процесуалістичними уявленнями. Загалом, для досліджень цього періоду характерна увага до письмових джерел, асоціація статусу з його матеріальним виявом. Важливою категорією для аналізу стають статусні товари.

Сучасна археологія, що досліджує роль та статус у скіфському суспільстві є дуже різноманітною у своїх теоретичних підходах. Дослідники звертають увагу на те, щоб чітко виділити можливі ролі у суспільстві та розробити критерії за якими можливо визначити роль та статус небіжчика у спільноті. Домінуючою залишається ідея про те, що поховання відображає фактичну реальність (додаток 2).

Розділ 3. Роль та статус у могильнику Вовчанське

У цьому розділі аналізується можливість перенесення розглянутих вище підходів задля дослідження поховань скіфського часу; надається коротка характеристика могильника Вовчанське I – пам'ятки обраної для інтерпретації; досліджується різноманіття ролей та статусів у цьому могильнику.

3.1. Загальна характеристика могильника Вовчанське I

Могильник Вовчанське I було досліджено Херсонською новобудовною експедицією разом із низкою інших могильників у Запорізькій області в період 1979-1981 років. Керівником експедиції виступив Анатолій Іванович Кубишев¹²¹. Географічно могильник знаходиться на Причорноморській низовині у Північному Причорномор'ї, топографічно – на вододілі річок Малий та Великий Утлюк. За Анатолієм Кубишевим та Сергієм Поліном кургани скіфського часу у могильнику Вовчанське I датуються проміжком між V-VI століттям до н. е. Більш вузьке датування присутнє у випадку з похованням 2 кургану 8. Завдяки античній посудині та прикрасам, знайденим у похованні, стало можливим звузити датування цього поховання до першої половини IV ст. до н.е.¹²².

Могильник Вовчанське I налічував 20 курганів, десять з яких відносилися до скіфського часу. З десяти інших курганних споруд сім належало до середньовіччя, ще три – до доби бронзи. У 13-ти насипах було знайдено 21 поховання скіфського часу, в яких містилися кісткові рештки щонайменше 26-ох небіжчиків. Прослідковується чотири впускних поховання в кургани ранішого часу (курган 4 поховання 4, курган 5 поховання 12 та 19, курган 6 поховання 6). Цілісність як мінімум одинадцяти поховань у

¹²¹ Полин С. В., Кубишев А. И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье). Киев, 1997. С. 3.

¹²² Там само. – С. 46.

могильнику була порушена. Частково це відбувалося через пограбування поховань, частково – через впускнення поховань пізнішого часу (наприклад поховання 6 кургану 6 було зруйновано впускним середньовічним). Окрім того зустрічаються випадки, коли руйнувалося склепіння поховальної камери (поховання 4 кургану 8).

Рови, що оточували насип та були типовою ознакою для скіфських поховань. Про важливість цієї риси у поховальному обряді скіфського часу свідчить зокрема конструювання ровів під час поховання небіжчика у вже побудованому кургані ранішого часу (такі приклади знаходимо зокрема у курганах 4-6). У могильнику Вовчанське I рови присутні у абсолютній більшості поховань з єдиним виключенням у вигляді кургану 8, де на місці рову було знайдено кільцьову виїмку. За інтерпретацією Сергія Поліна та Анатолія Кубишева, з неї вибирали ґрунт для зведення насипу¹²³. Важливим у цьому контексті також є курган 21, що містив лише одне поховання, однак навколо насипу якого було сконструйовано два рови. Один з них містив одразу п'ять материкових перемичок¹²⁴.

Антропологічні визначення статі присутні для дев'яти небіжчиків з 26-ох, визначення віку – для 17-ти похованих. Серед поховань із визначеннями статі точно вдалося визначити чотири жіночих та два чоловічих поховання, ще двоє небіжчиків – скоріше чоловічої статі і один – скоріше жіночої. Окремо варто зазначити, що у могильнику присутні сім поховань з кістковими рештками дітей або підлітків, стать яких не визначається через те, що статевий диморфізм у будові скелету майже не прослідковується¹²⁵. Така кількість (33,3%) дитячих поховань у могильнику наближається до верхньої межі діапазону, що визначає Олена Фіалко. За її підрахунками, відсоток дитячих поховань у степових курганах коливається від 12,2 до 35,7%¹²⁶. Разом з тим, якщо взяти до уваги факт, що два з семи дитячих поховань є парними та місять

¹²³ Там само. – С. 7.

¹²⁴ Там само. – С. 18.

¹²⁵ Сегеда С. Антропология. Київ, 2001. С. 66.

¹²⁶ Фіалко О. Є. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині. – С. 82.

кісткові рештки більше ніж однієї особи дитячого віку (для поховання 1 кургану 8 – мінімум двох, для поховання 6 того ж кургану – мінімум трьох) та проводити підрахунки не за кількістю поховань, за кількістю небіжчиків у цих похованнях, то цей показник збільшується до 38,46%, що виходить за межі типового діапазону.

3.2. Визначення ролі та статусу у похованнях

Перш за все варто окреслити основні тенденції, що було виокремлено під час дослідження курганного могильника Вовчанське I. Хоча у поховальному інвентарі прослідковується статева диференціація – вона не є визначальною. До суто жіночого інвентарю можна віднести дзеркала та знаряддя праці. До суто чоловічого – дерев'яні чаші¹²⁷. Більш характерними для жіночих поховань є прикраси та вироби з кераміки, для чоловічих – обладунки. Однак при визначенні інвентарю варто також зважати на статус похованої особи. Зокрема чим вищим є статус небіжчика, тим меншою стає увага до статевого маркування інвентарю. До того ж більшість категорій інвентарю є універсальною. Зброя (особливо стріли), жертвна їжа, ворварки зустрічаються як в жіночих, так і в чоловічих похованнях. Відповідно, хоча дослідження статево маркованого інвентарю є важливим для кращого розуміння ролей у скіфських час, більшої уваги заслуговує аналіз категорій інвентарю відносно статусу похованої особи.

Варто звертати увагу також на поховальні споруди, що справді можуть виступати маркером соціального статусу похованих. Це є особливо продуктивним при інтерпретації поховань, цілісність яких була порушена. Разом з тим, важливо зазначити також те, що показники надземних поховальних споруд (насип та додаткові конструкції – рови, вали) також можуть змінюватися. Так, висота насипу може суттєво зменшуватися

¹²⁷ Хоча дерев'яних чаш не було знайдено у могильнику Вовчанське I, приналежність дерев'яних чаш до чоловічих поховань переконливо доводить Т. М. Сай у роботі Хто був власником дерев'яних чаш? – С. 32-36.

внаслідок аграрних робіт. Наприклад, щодо могильнику Вовчанське I достатньо важко говорити про початкову висоту курганів, оскільки з 13 курганних насипів у Вовчанському I, в яких містилися поховання скіфського часу сім були повністю розорані (кургани 14-17, 20, 22-23). Окрім того варто зважати на практичний вимір побудови кургану, адже чим більше поховань міститься в ньому, тим більшою має бути сама поховальна споруда.

Завдяки постпроцесуальним уявленням про роль та статус можливим стає виокремити окремі символічні риси, а також звернути особливу увагу на поховання як цілісні комплекси, що мають розглядатися з урахуванням контексту. У окремих випадках можливим є прослідкувати ідею про те, що поховання репрезентує не фактичний статус та роль особи, а ідеалізований стан, який намагалися закріпити за нею, однак для більшості поховань йдеться радше про віддзеркалення соціального статусу небіжчика у спільноті за його життя. Окрім того, думку про те, що на поховання могли впливати різні соціальні групи задля того, щоб створити певний потрібний їм образ, перевірити на практиці не видається можливим.

Окресливши основну теоретичну перспективу, згідно з якою нами було проаналізовано могильник Вовчанське I, варто перейти до фактичного розгляду окремих поховань з цього могильнику. Для аналізу, з 13 курганних споруд було обрано п'ять (кургани 5, 8, 15, 16, 21). Принцип відбору базувався на наявності антропологічних визначень та відносній цілісності поховань, оскільки у таких могилах можливим є більш точно визначити статус та роль небіжчика. Беручи до уваги, що основною метою є апробувати валідність теоретичних підходів, така добірка є виправданою.

Курган 5 містив у собі два поховання скіфського часу – дитяче та парне. Цілісність парного поховання була порушена, у заповненні вхідної ями було знайдено уламки кісток, два черепи та залишки поховального інвентарю (бронзовий наконечник стріли, уламок бляшки, шматочок ліпної посудини та фрагменти бойового поясу)¹²⁸. Дитяче поховання пограбовано не було, тому за

¹²⁸ Полин С. В., Кубышев А. И. Скифские курганы Утлюкского междуречья. – С. 6.

ним можливо реконструювати початковий вигляд поховання. Дитина 6-14 років лежала на спині, голова орієнтована на північний захід. На шиї була бронзова гривна, на лівій стороні грудей та біля лівого стегна лежали наконечники стріл, а біля правого – пастові буси¹²⁹ (додаток 3). Ці поховання можна було б проінтерпретувати як основне поховання, що супроводжувалося похованням дитини-охоронця, однак завдяки розгляду стратиграфії стало зрозуміло, що дитяче поховання було зроблено пізніше¹³⁰. При побудові парної могили було зроблено досипку та викопано рів, дитяче поховання було споруджене вже після того, як була здійснена досипка, відповідно є пізнішим¹³¹. Разом з тим, наявність повноцінного дитячого поховання може свідчити про те, що дитина вже отримала певний статус у спільноті, оскільки окремі дитячі поховання з інвентарем зустрічаються не часто. Це співвідноситься також і зі знахідкою у похованні бронзової гривні. Хоча знахідки гривен зустрічаються не лише в дитячих похованнях, однак статистично поховання з гривнами у дітей зустрічаються частіше, ніж у дорослих¹³². Дослідники сходяться на тому, що наявність гривни передбачала достатньо високий статус у суспільстві, що може певним чином пояснювати окреме дитяче поховання¹³³.

Найбільшою курганною спорудою могильнику є курган 8. Він містив в собі шість поховань, два з яких були колективними (додаток 4). Основним похованням було дитяче поховання, в якому було знайдено рештки двох скелетів. Дуже цікавим є поховальний інвентар: 10 астрагалів вівці, фрагмент

¹²⁹ Там само. – С. 5.

¹³⁰ Про дітей-охоронців див. Мозолевський Б. М. Товста Могила. – С. 168 – 169; Бессонова С. С. Жертвоприношення подростков в скифских погребениях. *Киммерийцы и скифы*. Тез. доп. наук. конф. Мелітополь, 1992. С. 11-12.

¹³¹ Полин С. В., Кубышев А. И. Скифские курганы Утлюкского междуречья. – С. 5.

¹³² Зокрема це можна прослідкувати по вибірці поховань із гривнами, яку надають О. С. Дзনেладзе, Д. М. Сікоза у своїй праці Гривни з пізньоскіфських та сарматських поховань Нижнього Подніпров'я. *Археологія і давня історія України*. 2022. №3. С. 367-373.

¹³³ Там само. С. 371; Клочко Л. С. Дитячі вікові групи у скіфському суспільстві (Симболіка знімних прикрас). *Vir bimaris. Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich*. Poznań, 2019. С. 673; Фіалко О. Є. Костюмні гарнітури скіфських амазонок. *Наукові записки НТШ*. 2012. №16. С. 26.

акінака, два бронзових вістря, два вістря списів, кістяна пластинка, вісім золотих нашивних бляшок, золота пронизка, золота бусина, дві ліпних посудини, червоноглиняний лекіф, сіроглиняна кружка, ракушка каури, клішня краба та залишки жертвовної їжі (кістки коня)¹³⁴. Інвентар похованих свідчить про достатньо високий соціальний статус. Однак на мою думку, в цьому випадку золото є не показником багатства, а радше сакральним символом. Про сакральність цього поховання свідчить також клішня краба та ракушка каури. Скоріш за все вони могли виступати підвісками-амулетами чи складовими намиста. Іншим варіантом є те, що такі предмети могли виступати іграшками, оскільки такі предмети були достатньо незвичними та цікавими. Клішні крабів є характерними знахідками для поховань на території Криму (поховання 5 кургану 18 Наташино¹³⁵, поховання МЗ кургану 43 у некрополі Панське I¹³⁶), що зумовлено близькістю могильників до моря, однак поза Кримом такі знахідки є достатньо рідкісними. Цікавою є також наявність зброї, що використовувалася у бою та вимагала професійних навичок для її використання. Це може свідчити про ідеалізоване уявлення, яке хотіли передати люди, які створювали поховання. Фактично діти, що ще не мали професійних навичок для використання цієї зброї, отримали її задля того, щоб у потойбіччі стати воїнами.

У цьому кургані є ще три дитячих поховання. У третьому похованні лежав один небіжчик віком від 1 до 6 років. У похованні містилися залишки жертвовної їжі, 10 овечих астрагалів, вісім бронзових стріл, шість пастових бусин та ліпна миска. Під черепом була знайдена пляма порошку яскраво бірюзового кольору¹³⁷. У п'ятому похованні кургану 8 також було знайдено одну дитину віком від 6 до 12 років. З поховального інвентарю наявною була

¹³⁴ Полин С. В., Кубышев А. И. Скифские курганы Утлюкского междуречья. – С. 7-8.

¹³⁵ Колтухов С. Г. Погребения скифского времени в кургане 18 у с. Наташино в Северо-западном Крыму. *Эпоха раннего железа*. Киев — Полтава, 2009. С. 187.

¹³⁶ Столба. В.Ф. Каури и прочие амулеты в погребальном обряде некрополя Панское I. *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок*. Материалы меж. научн. конф. Санкт-Петербург, 2007. С. 159.

¹³⁷ Полин С. В., Кубышев А. И. Скифские курганы Утлюкского междуречья. – С. 11.

одна бронзова бляшка, три кільця, та намисто, що складалося з бусин, однієї підвіски з вапняку, однієї підвіски, зробленою з мінералу та маленької модельки бронзового казана)¹³⁸. Останнє дитяче поховання було колективним та містило кісткові залишки як мінімум трьох дітей. Поховання було повністю пограбованим, єдине, що залишилось – кістки коня та вівці від жертвовної їжі та ніж¹³⁹.

Окремо виділяється чоловіче поховання, що з інвентарю містило лише жовту склопасту¹⁴⁰. Оскільки для поховання відсутня навіть жертвовна їжа, що була знайдена навіть у повністю пограбованих похованнях, на нашу думку це може бути впускним похованням пізнішого часу.

Ще одним похованням у кургані було впускне поховання жінки. Як поховальний інвентар вона мала десять бронзових стріл, бронзове дзеркало, намисто з 23 пастових бусин та ракушки каурі, ліпний посуд та чорнолаковий кілік або скіфос, бронзовий казан, кістяне веретено та головний убір, що складався з золотих бляшок та підвісок з качечками¹⁴¹ (додаток 5-6). Наявність у похованні казану є дуже цікавим через те, що перш за все казани є характерними для поховань воїнів високого статусу, де вони уособлювали можливість нагодувати своє військо у потойбіччі. Хоча для цього кургану немає точних стратиграфічних визначень, що дозволили б говорити про одночасність поховань, на нашу думку наявність казана та паралельність у використанні інвентарю (ракушки каурі, модель бронзового казана на браслеті дитини та фактичний бронзовий казан у похованні жінки, наявність античних посудин) можуть свідчити про те, що курган початково задумувався як єдиний комплекс. В такому випадку жінка може виступати як супроводжуюча для дітей особа, що виконувала певну роль «матері».

Цікавим також є курган 15. В ньому було знайдено три поховання скіфського часу. Основним було поховання чоловіка, його цілісність була

¹³⁸ Там само. С. 12.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Там само. С. 11.

¹⁴¹ Там само. С. 9-10.

порушена. Разом з тим, цікавим є диспозиція окремих предметів поховального інвентарю. Так, у північно-східному куті поховальної камери у стінку на рівні дна були вбиті наконечники списів. У північно-західному куті – так само у стінку був вбитий меч. Ці знахідки з одного боку свідчать про те, що похований був воїном. З іншого боку, вони вказують на те, що пограбування поховань могли мати символічну конотацію, не завжди метою виступало заволодіти найдорожчими речами, могло також йтися про здобуття влади та статусу¹⁴². На жаль, стратиграфічні дані у цьому випадку недостатні для того, щоб точно визначити час пограбування, тому є дві основні версії стосовно того яким чином його було здійснено. За першою з них, грабіжник знав, де знаходиться основна могила та мав ціль втрутитися саме у неї, оскільки два інших поховання були не пограбовані. За другою – два впускних поховання ще не були сконструйовані на момент пограбування і відповідно є пізнішими за основний комплекс. Разом з тим схожість поховальних конструкцій може свідчити про одночасовість цих поховань. Жіноче впускне поховання не містило ознак особливого соціального статусу похованої. Інвентар складався з жертвовної їжі (було знайдено кістки вівці) та ножа з дерев'яною ручкою, одного пращового каменю, шила та залишків дерев'яного підносу¹⁴³. Впускне поховання підлітка, окрім кісткових решток та інвентарю містило запряженого коня у вхідній ямі. Враховуючи, що поховальний інвентар небіжчика містив у собі ворварку, набір стріл (шість бронзових та одну кістяну) та жертвовну їжу (м'ясо коня та вівці), можна висловити думку про те, що підліток на момент поховання вже мав справу з кіньми або мав стати конюхом пізніше¹⁴⁴. Окрім того, якщо врахувати можливість одночасової побудови поховань, можна припустити, що підліток виступав почтом основного небіжчика-воїна.

У кургані 16 було знайдено одне поховання підлітка. Цілісність поховання була порушена, з поховального інвентарю залишились лише

¹⁴² Demina A. Violence Against Memory: Communicative Strategies of Scythian Barrow Reuse. In press. P. 7-8.

¹⁴³ Полин С. В., Кубышев А. И. Скифские курганы Утлюкского междуречья. – С.15.

¹⁴⁴ Там само. – С. 14.

фрагменти жертвовної їжі (кістки вівці), ніж та два бронзових вістря стріли. Пограбування дитячих поховань є достатньо рідкісним, тому підліток міг мати особливий статус у спільноті і це пограбування було символічним актом «знешкодження» покійника (про це свідчить зокрема те, що одна частина скелету була викинута на сходинку у вхідну яму, інша частина – залишилась непорушеною). З іншого боку – пограбування могло бути здійснено набагато пізніше за час конструювання поховання (курган до того ж був распаханый).

Курган 21 містив одне чоловіче поховання. Через це цікавим видається наявність двох ровів, що оточували курган. Поховання також пограбоване, була відсутня значна частина скелету. З поховального інвентарю залишились фрагменти жертвовної їжі (кістки коня, вівці та пташок), фрагменти двох вістер стріл, залишки двох списів та дротик¹⁴⁵. Використання птахів як жертвовної їжі є достатньо нетиповим для поховань скіфського часу. Беручи до уваги наявність двох ровів та фрагментарність тіла, можна говорити про те, що покійник міг виконувати певну сакральну функцію у суспільстві.

Отже, при практичному розгляді поховань можливим стає довести, що набагато частіше вони віддзеркалювали фактичну роль та статус небіжчика у спільноті. Ідея про ідеалізоване уявлення у вічності є характерною для деяких дитячих поховань, які конструювалися з думкою про майбутнє дитини, що не встигла отримати певну роль за життя, однак ще може отримати її у потойбіччі. Загалом символізм є найбільш характерним для дитячих поховань. Це проявляється у особливому поховальному інвентарі, інтер'єрі поховання тощо.

¹⁴⁵ Там само. С. 18-19.

Висновки

Археологічна теорія, яку використовує дослідник впливає на його інтерпретацію фактичного археологічного матеріалу. Ідея про те, що поховання є обрядом, який може певним чином репрезентувати соціальний статус та роль небіжчика у спільноті, найбільшого розвитку отримала у другій половині ХХ століття. «Новаторами» у цьому виступили декілька американських археологів – Артур Сакс, Льюїс Бінфорд та Лінн Гольштейн.

Основою цієї теорії стало уявлення про те, що поховання об'єктивно відображають минуле. Дослідники виділили п'ять чинників, що могли впливати на поховальний обряд: стать, вік, причина та місце смерті, соціальний статус та соціальна приналежність (наприклад, приналежність до певного клану). На думку процесуалістів, поховальний обряд також залежав від суспільного устрою, тому одним з основних фокусів у їхніх дослідженнях було визначення відмінностей між егалітарним та ієрархічним суспільством, що також повинно було прослідковуватись у похованнях. І Артур Сакс, і Льюїс Бінфорд перш за все шукали способів для визначення етапу переходу до спадковості у суспільствах та виокремлення спадкової еліти з усього загалу поховань. На погляди процесуалістів активно впливали праці етнологів, а також соціологів кінця ХІХ – початку ХХ століття, зокрема Еміля Дюркгайма, Арнольда ван Геннепа та Роберта Герца.

У 1980-тих активно починає розвиватися новий напрям археологічної думки, що пізніше отримає назву постпроцесуалізм. Розвиток теоретичних поглядів постпроцесуалістів відбувався протягом достатньо тривалого періоду часу, однак відпочатково вони протиставляли себе «Новим» археологам, що зокрема яскраво проявляється у збірнику «Symbolic and Structural Archaeology». В науковому полі постпроцесуалісти перш за все не погоджувалися з можливістю об'єктивного дослідження минулого, шукали більш коректне співвідношення між науковістю та гуманітаристикою, а також дискутували з приводу важливості індивідуального у дослідженнях. Окрім

того йшлося також про досягнення соціальної справедливості, увагу до постаті археолога та його суб'єктивності як дослідника, публічну репрезентацію археології у суспільстві.

Загалом, постпроцесуалізм не був однорідним напрямком, він складався з багатьох різних теоретичних перспектив та уявлень. Дослідники перш за все зверталися до ідеї про те, що поховання ніколи не відображали фактичну дійсність, на репрезентацію небіжчика могла впливати велика кількість зацікавлених сторін. Це проявлялося як в ідеологічному ключі (поховання мало відображати вигідний для певного клану образ), так і в символічному (людину ховали таким чином, яким хотіли бачити її у вічності, а не такою якою вона була в реальному житті). Важливою проблемою постпроцесуалістів було те, що він залучає концепти, які притаманні радше сучасним уявленням про суспільство та акторів у ньому. Окрім того так і не було розроблено методу, який можна було використовувати на археологічних даних без залучення етнологічних джерел. Основними посталями, дослідження яких використовували постпроцесуалісти задля створення своєї теоретичної перспективи, залишаються соціологи та етнологи, зокрема П'єр Бурдьє, Клод Леві-Строс, Мішель Фуко.

Праці, що досліджували роль та статус у скіфському суспільстві, хоча й залежали від політичної культури доби, були достатньо близькими у своїх поглядах до європейських тенденцій. У кінці XIX – на початку XX століття, дослідники перш за все звертали увагу на аналізі етнічності та взаємодії скіфів з іншими спільнотами. Можна виокремити двох чільних археологів кінця XIX століття – Олександра Лаппо-Данилевського та Михайла Ростовцева. Обидва побіжно описували соціальні характеристики скіфського суспільства, що дозволяє виокремити окремі уявлення про роль та статус. Перш за все можливо говорити про те, що дослідники цього періоду вже мислили у категоріях стратифікованого суспільства. Станом на кінець XIX – початок XX століття з'являється поділ на багаті та бідні поховання, окремо акцентується існування царських курганів, що визначаються за багатством поховального

інвентарю. Разом з тим поділ суспільства на соціальні верстви не концептуалізується, немає критеріїв виділення статусу у спільноті. Не прослідковується також увага до ролі індивіда, окрім базових чотирьох: воїни, володарі, жерці, раби.

Особливостями радянської археології були перш за все увага до концептів, запропонованих Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом, а також фокус на реконструкції суспільства скіфського часу в цілому. До 1980-тих, основною джерельною базою для радянських археологів були писемні джерела. З розповсюдженням новобудовних експедицій та накопиченням археологічного матеріалу, на перший план виходять археологічні знахідки. У цей період статус асоціюється не тільки з індивідами, але й з речами, якими вони володіли. Через це з'являється окрема категорія статусних речей, знахідки яких у похованні маркували високий соціальний статус небіжчика.

В сучасних дослідженнях ролі та статусу через поховання скіфського часу є декілька важливих акцентів: увага до речового супроводу, що є певним розширенням уявлень про побутування категорії статусних речей, фокус на поховальних спорудах, що є більш точними маркерами соціального статусу, особливо під час дослідження поховань, цілісність яких порушена, а також виокремлення окремих соціальних груп поза найвищою та найнижчою верствами. Важливим стає також дослідження окремих категорій інвентарю.

Під час перенесення різних теоретичних поглядів на фактичний археологічний матеріал – могильник Вовчанське I, було отримано декілька висновків: зазвичай можна говорити про те, що поховання віддзеркалювали соціальну дійсність. Винятками є дитячі поховання, що були більш насичені символічними сенсами. Дослідження ролі та статусу має перш за все ґрунтуватися на увазі до кожного окремого предмету у похованні, його розташуванні, а також на розгляді цих речей у загальному контексті поховальної споруди.

Список використаної літератури та джерел.

1. Джерела:

Опубліковані:

Збірки, окремі публікації:

1. Binford L.R. Debating Archaeology. New York: Academic Press, 1989. 556p.
2. Brown J. A. On mortuary analysis — with special reference to the Saxe-Binford research program. *Regional Approaches to Mortuary Analysis* / ed. L. Beck. New York, 1995. P. 3-26.
3. Brown J.A. The Search for Rank in Prehistoric Burials. *The archaeology of death* / ed. R. Chapman. Cambridge, 1981. P. 25-37.
4. Bourdieu P. Practical Reason: On the Theory of Action. Stanford: Stanford University Press, 1998. 153p.
5. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1965. 162p.
6. Goldstein L. One-dimensional archaeology and multi-dimensional people: spatial organisation and mortuary analysis. *The archaeology of death* / ed. R. Chapman. Cambridge, 1981. P. 53-69.
7. Hirst P. Problems and Advances in the Theory of Ideology. // Hirst P. On Law and Ideology. Language, Discourse, Society. London: Palgrave Macmillan, 1979. P. 22-39.
8. Hivernel F., Hodder I. Analysis of artifact distribution at Ngenyn (Kenya): Depositional and postdepositional effects. *Intrasite Spatial Analysis in Archaeology* / ed. H. Hietala. 1984. P. 97-115.
9. Hivernel F., Hodder I. The lithic industry in the Iron Age and Roman settlement at Wendens Ambo. Essex: Passmore Edwards Museum, 1982. 66p.
10. Hodder I., Orton C. *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 270p.
11. Hodder I. Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. 256 p.

12. Hodder I. Theoretical archaeology: a reactionary view. *Symbolic and Structural Archaeology*. / ed. I. Hodder. Cambridge, 1982. P. 1-16.
13. Marx K., Engels F. Selected works in one volume. London: Lawrence and Wishart, 1968. 779p.
14. Pearson M. Mortuary Practices, Society and Ideology: an Ethnoarchaeological study. *Symbolic and Structural Archaeology*. / ed. I. Hodder. Cambridge, 1982. P. 99-114.
15. Pearson M. The Archaeology of Death and Burial. Stroud: Sutton Publishing Limited, 1999. 250p.
16. Radcliffe-Brown A. R. The Andaman Islanders. Cambridge: Cambridge University Press, 1922. 504p.
17. Tilley C. Ideology and the legitimation of power in the Middle Neolithic of Southern Sweden. *Symbolic and Structural Archaeology* / ed. I. Hodder. Cambridge, 1982. P. 111-147.
18. Tilley C., Shanks M. Ideology, Symbolic Power and Ritual Communication: a Reinterpretation of Neolithic Mortuary Practices. *Symbolic and Structural Archaeology* / ed. I. Hodder. Cambridge, 1982. P. 129-154.
19. Willey G. and Phillips P. Method and Theory in American Archeology. Chicago: Chicago University Press, 1958. 270p.
18. Болтрик Ю. В. Курган як одноактний комплекс (традиція поховального ансамблю від «ямників» до скіфів). *Україна-Туреччина*. Тез. доп. наук. конф. Київ, 2003. С. 15-18.
19. Болтрик Ю. В. Попытка социальной стратификации Скифии второй половины IV века до н. э. *Проблемы археологии юго-восточной Европы*. Тез. доп. наук. конф. Ростов-на-Дону, 1998. – С. 89–90.
20. Бунятян Є.П. Методика соціальних реконструкцій в археології. Київ: Наукова думка, 1985. 232с.
21. Геродот. Історії в де'вяти книгах. Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. 1993. Київ: Наукова думка. 773с.

22. Лаппо-Данилевский О. С. Скифские древности. Санкт-Петербург: Типография Ф. Елеонского и К., 1887. 293с.
23. Мозолевський Б. М. Товста Могила. Київ: Наукова думка. 1979. 251 с.
24. Полин С. В., Кубышев А. И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье). Киев: НАН Украины. Ин-т археологии, 1997. 87 с.
25. Ростовцев М. Эллинизм и иранство на юге России. Петроград: Огни, 1918. 189с.
26. Хазанов А.М. Социальная история скифов. Москва: Наука, 1975. 344 с.
27. Фіалко О. Є. Амазонки: міфи та реальність. Київ: ІА НАН України, 2023. 434с.

Періодика:

1. Binford L. R. Mortuary Practices: Their Study and Their Potencial. *Memoirs of the Society for American Archaeology*. 1971. №25. P. 6-29.
2. Brown J. A. Introduction. *Memoirs of the Society for American Archaeology*. 1971. №25. P.1-5.
3. Brown J.A. The Dimensions of Status in the Burials at Spiro. *Memoirs of the Society for American Archaeology*. 1971. №25. P. 92-112.
4. Gardin J.C. On a possible interpretation of compotencial analysis in archaeology. *American Anthropologist*. 1965. №67. P. 9-22.
5. Hivernel F. Archaeology excavation and ethnoarchaeology interpretation: A case study in Kenya. *Archaeological Review from Cambridge*. 1983. №2. P. 27-36.
6. Hodder I. Archaeology in 1984. *Antiquity*. 1984. №222. P. 25-32.
7. Hodder I. Debating Archaeology by Lewis R. Binford. *Journal of Field Archaeology*. 1991. № 3. P. 383-387.
8. Hodder I., Leone M., Bernbeck R., et al. Revolution Fulfilled? Symbolic and Structural Archaeology, a Generation On. *Cambridge Archaeological Journal*. 2007. №17. P. 199-228.

9. Lull V. Death and Society: A Marxist approach. *Antiquity*. 2000. №74. P. 576-580.
10. Karlsson H., Olsen B. 40 Years of Theoretical Engagement: A Conversation with Ian Hodder. *Norwegian Archaeological Review*, 2008. №41. P. 26-42.
11. MacDonald D. Grief and Burial in the American Southwest: The Role of Evolutionary Theory in the Interpretation of Mortuary Remains. *American Antiquity*. 2001. Vol. 66, №4. Pp. 704-714.
12. Salamone F. A. Persona, Identity, and Ethnicity. *Anthropos*. № H.3 / 4. 1982. P. 475-490.
13. Болтрик Ю. В. Культові споруди степової Скіфії. *Матістеріум. Археологічні студії*. 2007. № 27. С. 47-57.
14. Болтрик Ю. В. Підземні поховальні споруд курганів скіфів (за матеріалами Дніпро-Молочанської степової області). *Матістеріум. Археологічні студії*. 2005. №20. С. 59-69.
15. Болтрик Ю. В. Скіфський курган. Архітектура та організація навколишнього простору. *Записки наук. товариства ім. Шевченко*. 2007. №235. С. 204-222.
16. Полин С.В., Дараган М.Н. Зеркала в погребениях геродотовых скифов Северного Причерноморья второй половины V–IV вв. до н.э. *Античный мир и археология*. 2019. №19. С. 201-241.
17. Сай Т. М. Хто був власником дерев'яних чаш? *Матістеріум. Археологічні студії*. 2013. №53. С. 32-36.
18. Фіалко О. Є. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині. *Археологія*. 2012. №1. С. 82-92.

Джерела в електронному форматі:

1. National Academy of Sciences. James A. Brown. URL: <https://www.nasonline.org/member-directory/members/20030251.html> (дата звернення: 22.10.2023).

2. Françoise Hivernel. URL: <https://www.karnacbooks.com/Author.asp?AID=15315> (дата звернення 19.03.2024).
3. Інтерв'ю з Ієном Ходдером. URL: <https://blogs.getty.edu/iris/podcast-the-changing-field-of-archaeology-with-ian-hodder/> (дата звернення 18.03.2024).

2. Література:

Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій:

1. Bentley R, Maschner H, Chippindale C. et al. Handbook of Archaeological Theories. Blue Ridge Summit: AltaMira Press, 2007. 591p.
2. Chapman J. Meaning and illusion in the study of burial in Balkan prehistory. *Ancient Bulgaria: papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria*. Nottingham, 1983. P. 1–41.
3. Hammond N. David Clarke: a biographical sketch. *Analytical archaeologist: collected papers of David L. Clarke*. Cambridge, 1979. P. 1-10.
4. Lozny L. Sickel, Hammer, and Trowel: Theory and Practice of Archaeology Under Communism. *Archaeology of Communist Era: A Political History of Archaeology of the 20th Century*. New York, 2017. P. 9-58.
5. McGuire R. A Marxist Archaeology. San Diego: Academic Press, 1992. 326p.
6. Patterson T. Marx's Ghost: Conversations with Archaeologists. New York: Berg, 2003. 204p.
7. Renfrew C., Bahn P. Archeology: theories, methods, and practice. London: Thames&Hudson, 2016. 672p.
8. Spriggs M. Another way of telling: Marxist Perspectives in Archaeology. *Marxist Perspectives in Archaeology*. Cambridge, 1984. P. 1-9.
9. Trigger B. G. A History of Archaeological Thought. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 710p.

10. Бессонова С. С. Жертвоприношения подростков в скифских погребениях. *Киммерийцы и скифы*. Тез. доп. наук. конф. Мелітополь, 1992. С. 11-12.
11. Бетлій О., Діса К. Вступ: усе про ідентичність // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. *Дух і літера*. Центр польських та європейських студій НаУКМА, 2009. С. 11–32.
12. Гірц К. Інтерпретація культур: вибрані есе / пер. з англ. Н. Комарова. Київ: Дух і літера, 1993. 542с.
13. Деміна А. Д. Скифська тризна за матеріалами пам'яток Північного Приазов'я IV – III ст. до н.е. *Археологічні студії здобутки та перспективи*. Тез. доп. наук. конф. Києво-Могилянської Академії. Київ, 2021. С. 61-66.
14. Клочко Л. С. Дитячі вікові групи у скифському суспільстві (Симболіка знімних прикрас). *Vir bimar. Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich*. Roznań, 2019. С. 665-676.
15. Колтухов С. Г. Погребения скифского времени в кургане 18 у с. Наташино в Северо-западном Крыму. *Эпоха раннего железа / редкол. Бессонова С. С., Каравайко Д. В. и др. Киев — Полтава, 2009. С. 184-188.*
16. Сегеда С. Антропология. Київ: Либідь, 2001. 336 с.
17. Столба В.Ф. Каури и прочие амулеты в погребальном обряде некрополя Панское I. *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок*. Материалы меж. научн. конф. Санкт-Петербург, 2007. С. 157-162.
18. Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольський курган. Киев: Наукова думка, 1988. 264 с.

Статті:

1. Academics and Apartheid: The Saga of the World Archaeological Congress. *Critique of anthropology*. 1986. №6. P. 109-115.

2. Chapman R. Death, society and archaeology: The social dimensions of mortuary practices. *Mortality*. 2003. №8. P. 305-312.
3. Collins J. Parallel structures: André Leroi-Gourhan, Claude Lévi-Strauss, and the making of French structural anthropology. *History of the Human Societies*. №34. P. 307-335.
4. Demina A. Violence Against Memory: Communicative Strategies of Scythian Barrow Reuse. In press.
5. Patterson T. History and the Post-Processual Archaeologies. *Man*. 1989. №24. P. 555-566.
6. Read D. Archaeology: Spatial Analysis in Archaeology. Ian Hodder and Clive Orton. *American Anthropologist*. 1977. №79. P. 957-958.
7. Rosenswig R. M., Briggs M. L., Masson M. A. Burying the Dead during the Maya Postclassic period: Saxe, Binford and Goldstein's continued relevance to mortuary analysis. *Journal of Anthropological Archaeology*. 2020. №58. P. 110-147.
8. Горишний П. А., Отрощенко В. В., Шапошникова О. Г. Исследования археологических памятников на новостройках Украины. *Археологія*. 1987. №57. С. 67-74.
9. Дзnelадзе О. С., Сікоза Д. М. Гривни з пізньоскіфських та сарматських поховань Нижнього Подніпров'я. *Археологія і давня історія України*. 2022. №3. С. 367-373.
10. Ромашко О.В. Функціональне призначення металевих казанів у побуті й культовій практиці скіфських племен. *Гуманітарний журнал*. 2015. №1-2. С. 103-114.
11. Фіалко О. Є. Костюмні гарнітури скіфських амазонок. *Наукові записки НТШ*. 2012. №16. С. 21-33.

Лекції:

1. Білинський О. Соціологія в археології (лекція, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 12.01.2022).

4. Рукописи:

Дисертації:

1. Holz B.A. A Recent Application of the Saxe-Binford Hypothesis in Establishing Social Persona: diss... PhD / University of Nevada. Las Vegas, 1996. 87p.
2. Saxe A.A. Social dimensions of mortuary practices: diss... Phd / University of Michigan. Michigan, 1970. 240p.
3. Stratton S. Burial and Identity in the Late Neolithic and Copper Age of South-East Europe: diss... PhD / Cardiff University. Cardiff, 2017. 406p.
4. Фіалко О. Є. Скіфські амазонки в археологічних реаліях : дис. доктор іст. наук: 07.00.04 / Інститут археології НАН України. Київ, 2020. 692 с.

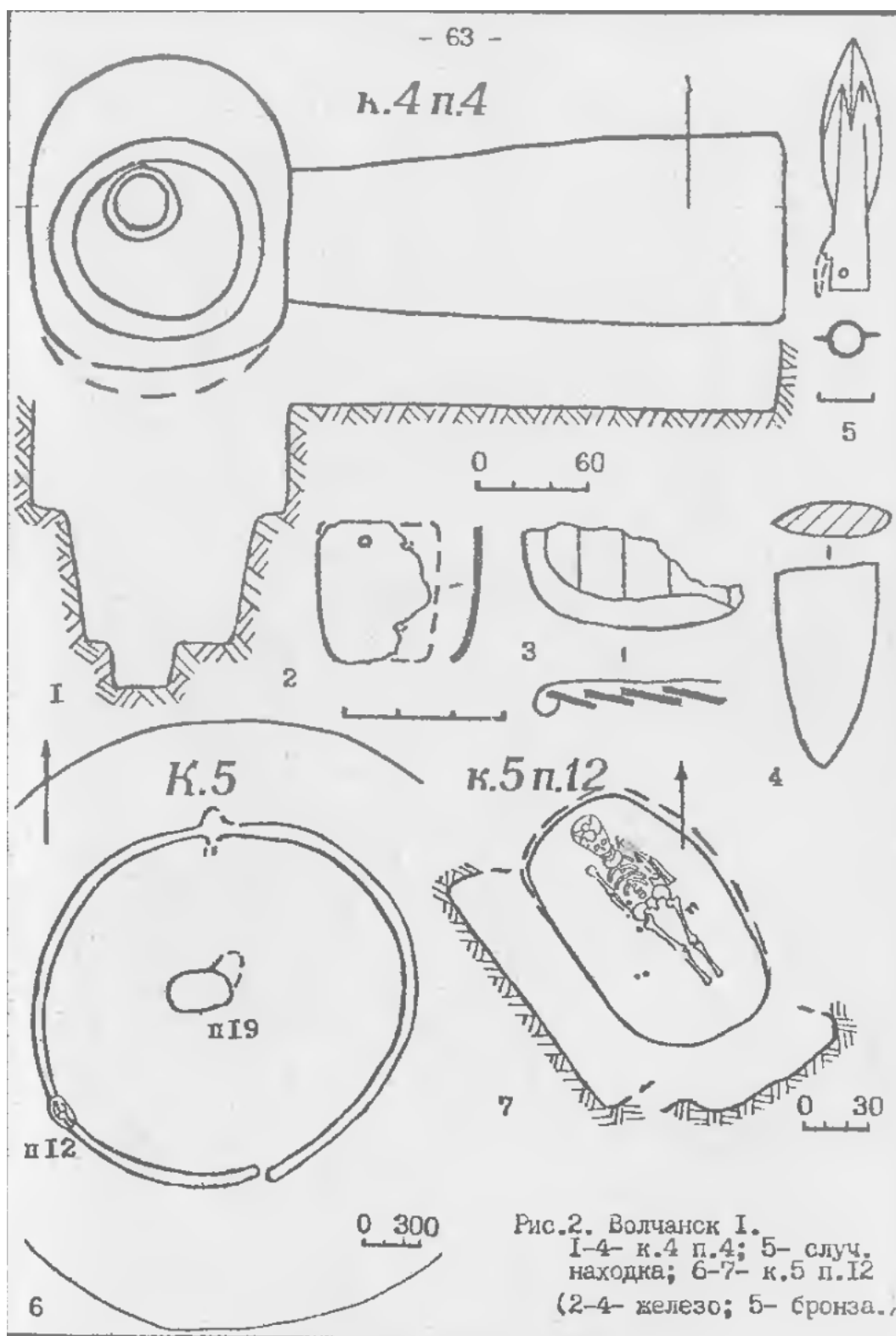
Додатки.

Додатки 1-2. Характеристика археологічних підходів.

	Західна археологія	
	Процесуалізм	Постпроцесуалізм
Ключові постаті	Артур Сакс, Льюїс Бінфорд, Лінн Гольштейн, Джеймс Браун	Іен Ходдер, Майкл Паркер Пірсон, Майкл Шанкс, Крістофер Тілі
Основні теоретичні погляди	Поховання - об'єктивне відображення дійсності. На поховання впливали стать, вік, причина та місце смерті, соціальний статус та соціальна приналежність небіжчика. За похованням можливо прослідкувати суспільний устрій. Еліти мали доступ до особливих територій, на яких здійснювалися їхні поховання.	Поховання не віддзеркалювало дійсність, воно створювало образ, на який впливали зацікавлені особи. Через це ми дивимось не на соціальний статус небіжчика, а на статус тих, хто опікувався зведенням поховання. Генералізація не призводить до об'єктивних висновків, варто розглядати соціальний статус та роль у суспільстві через окремі важливі деталі поховального обряду.
Що вплинуло на формування теоретичних поглядів	Праці соціологів та етнологів, зокрема Еміля Дюркгайма, Арнольда ван Геннепа та Роберта Герца.	Опозиція до поглядів процесуалістів, незадоволеність існуючими науковими інституціями та їхніми цінностями, постколоніалізм, постмодернізм. Праці соціологів та етнологів, зокрема Мішеля Фуко та П'єра Бурдьє.

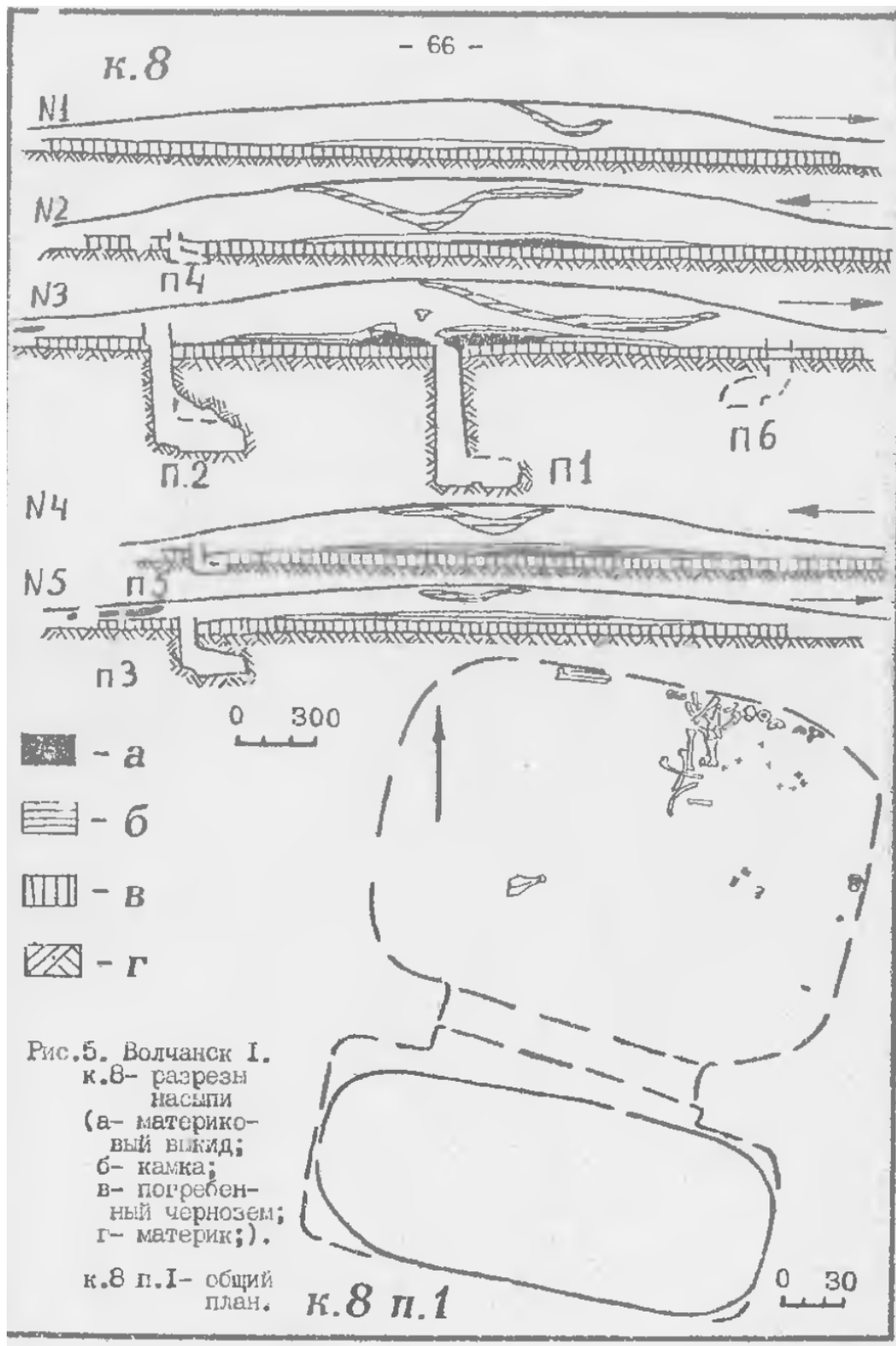
Скіфська археологія		
Археологія кінця XIX - початку XX століття	Радянська археологія	Сучасна археологія
Олександр Лаппо-Данілевський, Михайло Ростовцев	Борис Граков, Анатолій Хазанов, Олена Бунятян, Борис Мозолевський	Олена Фіалко, Юрій Болтрик, Сергій Полін, Сергій Махортих
Мислення у категоріях стратифікованого суспільства, з'являється поділ на багаті та бідні поховання, однак немає чітких критеріїв зарахування поховань до однієї з груп. Так само немає критеріїв зарахування до окремих статусних груп. Немає розділення між роллю та статусом. Підвищена увага до царських поховань, що визначаються за кількістю предметів з дорогоцінних металів, знайдених у похованні. Розвиток уявлень про рабство у скіфському суспільстві.	Увага до соціальної реконструкції скіфського суспільства в цілому, звернення до класової боротьби, концепції суспільно-економічних формацій. Статус-релевантна категорія як до індивідів, так і до речового супроводу. З'являється окрема категорія статусних товарів. Статус продовжує асоціюватися з його матеріальним виявом.	Увага до інвентарю та поховальних споруд. Остаточна категоризація чинників за якими можна виділяти роль та статус небіжчика у спільноті (об'єм насипу, наявність і кількість залежних осіб, наявність і кількість жертвних коней, кількість та якість речового супроводу). Вивчаються окремі групи, зокрема жінки-воївниці. Розглядається статус та роль не тільки в суспільстві в цілому, але й всередині менших груп цього суспільства.
Націоналізм, імперські інституції, письмові джерела, що описували скіфське суспільство, зокрема праці Геродота та Діодора Сицилійського	Вчення Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, політична культура Радянського Союзу, письмові джерела грецьких авторів, обсяг новобудовних експедицій. У пізньому Радянському Союзі - праці процесуалістів.	Контакти з західними археологами, великі масиви неопрацьованих даних, переосмислення радянської традиції.

Додаток 3. Поховання дитини з кургану 5 могильника Вовчанське І.

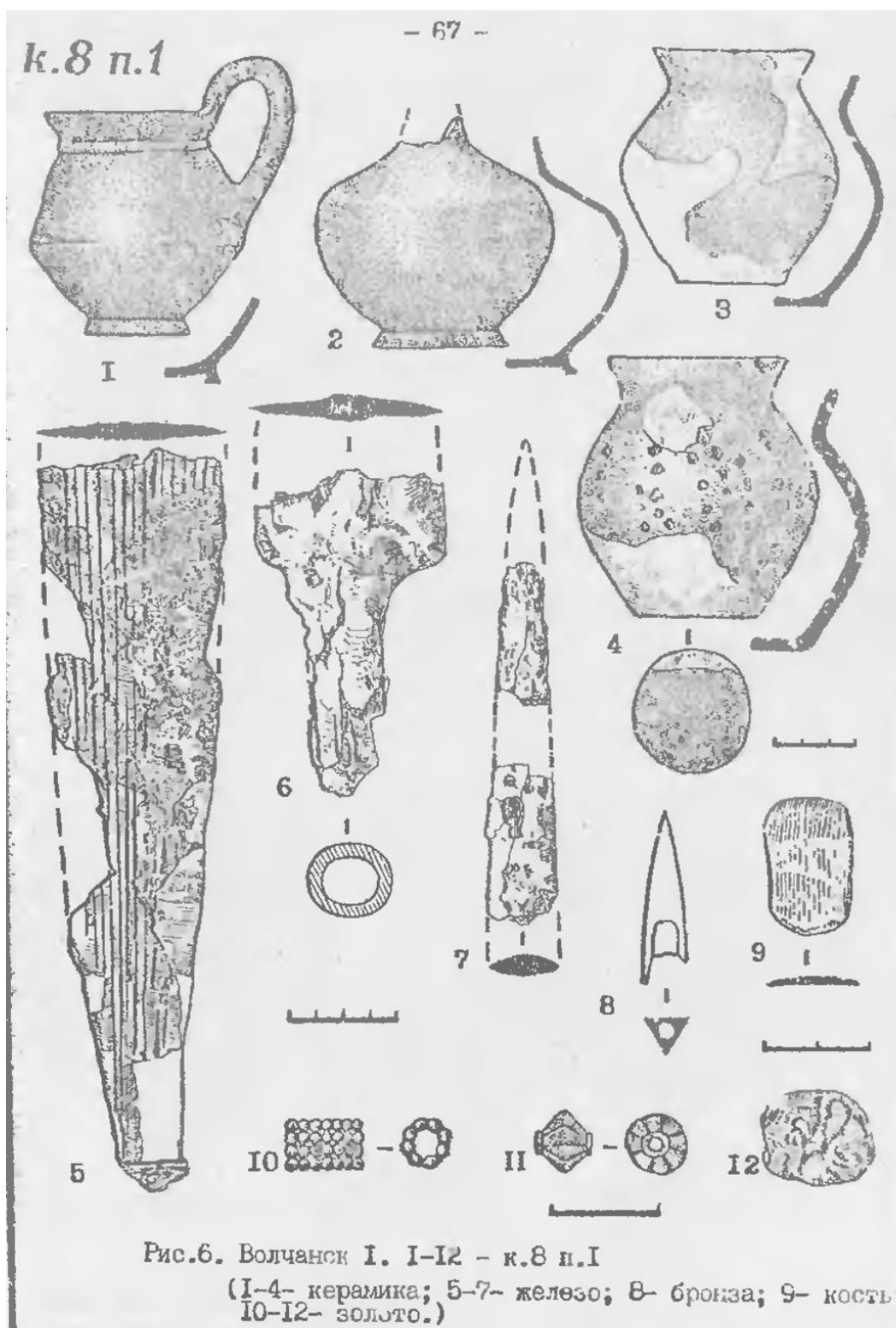
Джерело: Полин С. В., Кубышев А. И. Скифские курганы Утлюковского междуречья (в Северо-западном Приазовье). Киев: НАН Украины. Ин-т археологии, 1997. С. 63.

Додаток 4. Поховальна споруда кургану 8 могильника Вовчанське I.

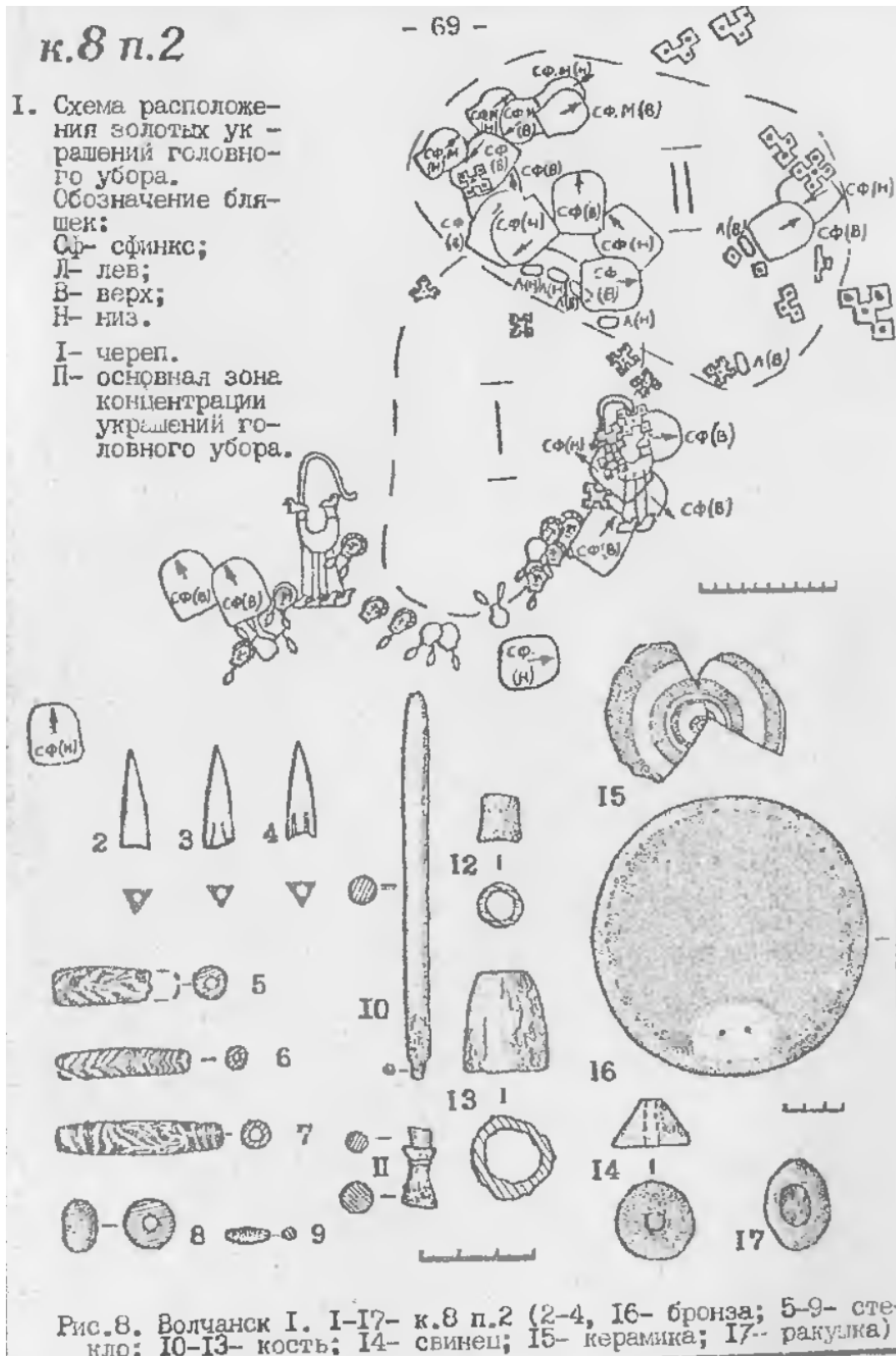
Джерело: Полин С. В., Кубышев А. И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье). Киев: НАН Украины. Ин-т археологии, 1997. С. 66.

Додаток 5. Поховальний інвентар поховання 1 у кургані 8.

Джерело: Полин С. В., Кубышев А. И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье). Киев: НАН Украины. Ин-т археологии, 1997. С. 67.

Додаток 6. Поховальний інвентар поховання 2 кургану 8.

Джерело: Полин С. В., Кубышев А. И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье). Киев: НАН Украины. Ин-т археологии, 1997. С. 69.

Подяки.

Перш за все я безмежно вдячна Олені Іванченко, яка у 2020 році сказала: «Нащо тобі той менеджмент, згадай як в три роки ти тягнула додому всі можливі камінці і питала в мене що це». Саме завдяки тобі все це стало можливим.

Окрім того я б хотіла подякувати моєму науковому керівнику, Олегу Олеговичу Білинському, за всі години консультацій, підтримки і розуміння, які я отримала. Ваше менторство – неймовірно цінне для мене, і без вас ця робота ніколи б не була написана.

Окрема вдячність Деміній Алісі за постійне надання дуже слухних порад, в тому числі щодо джерельної та історіографічної бази цього дослідження. А також за відкриття катедру археології в найвідповідальніший момент, коли потрібно було терміново подивитись на ту саму монографію.

Також я б хотіла подякувати Олі Лаврук, за те, що за моїми постійними запитамися у три години ночі, терплячо відфотографувала тисячі сторінок праць, що не були відскановані. Без цього другий розділ би ніколи не склався у повну картинку.

Я вдячна також Олександрі Загладі, Івану Кривенку, Антону Школовому, Валерію Шаповалову, Даніславу Драганчуку, Данченко Антону та Нікіті Курбалу за підтримку, допомогу у формулюванні думок, пошуку українських відповідників для англійських слів, а також все-все інше. Дякую, що мене терпіли.

Ну і звісно дякую Глібу Осіповичу за те, що в тому числі завдяки йому та його вибору я можу зараз захистити цей диплом в **українському** університеті.